

„Elvégeztetett”

Felekezeti tárlatvezetések

Munkácsy Mihály

Krisztus-trilógiája előtt

„Elvégeztetett”

„Elvégeztetett”

Felekezeti
tárlatvezetések
Munkácsy Mihály
Krisztus-trilógiája előtt

Budapest, 2013

A könyv a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány köszönetet mond a Magyar Nemzeti Galériának és munkatársainak, hogy lehetőséget biztosítottak Munkácsy Mihály Krisztus trilógiájának egyházi tárlatvezetéseire.

Szerkesztette
GALAMBOS ÁDÁM

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány, 2013

© Luther Kiadó, 2013

© fotó: Fehér Katalin, Kalocsai Richárd, Kiss Tamás, Kondella Mihály,
Magyari Márton, 2013

TARTALOM

7	Előszó Galambos Ádám
13	Beer Miklós
27	Fabiny Tamás
47	Gáncs Péter
65	Jelenits István
83	Kocsis Fülöp
101	Szabó István
117	Ternyák Csaba
135	Utószó Zászkaliczky Zsuzsa
155	A kötet szerzői
159	Képek jegyzéke

Tisztelt Olvasó!

A Magyar Nemzeti Galériában 2011-ben nemcsak Munkácsy Mihály (1844–1900) Krisztus-trilógiájának első budapesti bemutatójára került sor, hanem annak a történelmi keresztény felekezetek általi értelmezésére is.

Az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány a Magyar Nemzeti Galériával és a Munkácsy Alapítvánnyal együttműködve evangélikus, görög katolikus, római katolikus és református egyházi vezetőket kért fel arra, hogy Munkácsy Mihály három ismert alkotása előtt mondják el felekezetük megközelítéséből fakadó műelemzésüket. A sorozathoz alapítványunk nemcsak püspököket és teológusokat, hanem egyházi és világi zenészeket is felkért, hogy egyrészt a felekezetek böjti egyházzenei kincsét, másrészt a művekből fakadó saját zenei gondolataikat is osszák meg a jelenlévőkkel. A sorozatban közreműködött Bubnó Tamás vezetésével a Szent Efrém Férfikar, Finta Gergely és Kinczler Zsuzsanna vezetésével az Evangélikus Hittudományi Egyetem énekkara, Gryllus Dániel, Szvorák Katalin, Szakcsi Lakatos Béla, Tolcsvay László és Vukán György is.

A sorozat centrumában az a megközelítés állt, hogy bár a trilógia alkotásait, azok művészettörténeti értelmezését sokan ismerik, annak valódi teológiai tartalmával mégis kevesen találkoznak. Bár a kereszténység számára központi jelentőségű nagyheti eseményeket dolgozzák fel ezek a közel százéves alkotások, mégsem volt még olyan kezdeményezés, amelynek segítségével az érdeklődők a trilógia teológiai tartalmáról hallhattak volna. Mint ahogy nem volt példa arra

sem, hogy kötet formájában jelenjenek meg a felekezetek sajátos lelkiségének megfelelő, biblikus alapokon elhangzó megközelítések.

Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiájának értelmezése a tárlatvezetők jóvoltából túlmutat a művészettörténeti megközelítésen, és az elemzés középpontjába a mű tárgyat, azaz Krisztus szenvedéstörténetét helyezi.

A kötetben szereplő műértelmezések úgy igyekeznek betekintést nyújtani a felekezetek horizontális és vertikális világszemléletébe, ahogyan Pilinszky János is írja: „Az ember itt a földön nem is annyira lépésről lépésre vándorol, mint inkább keresztről keresztre száll. Már geometriai formáját tekintve is a kereszt: találkozás és ellentét. Tragikum és reménység egyszerre. A teljes kiszolgáltatottságnak és elhagyatottságnak ama metszéspontja, ahol a lélek egyedül képes önmagát végül is egészében és véglegesen Isten kezére adni.”

A tárlatvezetések további érdekessége az a teológiai oldalról való megközelítés, amelynek hatására nemcsak a trilógia alkotásai kelnek életre, hanem annak tartalmi elemei, szereplői ember és Isten kapcsolatának találkozási pontjaivá, továbbá kérdésekké, különösen a „hol vagyok én?” egzisztenciális kérdés feltevésévé alakulnak. Ezáltal az itt szereplő írások nem csupán egyházi vezetők vallomásai a nagyhét eseményeinek Munkácsy által ábrázolt jeleneteiről, hanem egyben meghívás az olvasó felé az egyházi gondolkodás és lelkiség megismerésére. E kötet támpontokat adhat művészettörténészeknek és laikusoknak, hívőknek és egyházhoz nem tartozóknak a Krisztus-trilógia szélesebb körű feldolgozásához.

Ezúton kívánok a tisztelt Olvasónak elmélyedést és beszélgetést mind a művekkel, mind azok értelmezőivel. Mélyedjen el a trilógia kérdéseiben, és vitassa meg önmagával, ismerőseivel ennek a gondolkörnek saját magára vonatkozó kérdéseit és kijelentéseit egyaránt.

Galambos Ádám

*„De nem értük könyörgök csupán,
hanem azokért is, akik az ő
szavukra hisznek énbennem; hogy
mindnyájan egyek legyenek úgy,
ahogyan te, Atyám, énbennem, és
én tebenned, hogy ők is bennünk
legyenek, hogy elhiggye a világ,
hogy te küldtél el engem.”*

(Jn 17,20–21)

BEER MIKLÓS

Hol állok én? Én hogy vagyok ember? Minden nemzedéknek föl kell tennie ezt a kérdést. S amikor húsvétra készülünk, nagypéntek előtt Jézusra tekintve, önvizsgálatra való ez a kérdés. Én hogy vagyok ember?

Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani a rendezőknek, a házigazdáknak, hogy itt lehetünk. Mióta püspök vagyok, sőt mióta az eszemet tudom, ilyen még nem volt, hogy a Nemzeti Galéria falai között nagyböjti elmélkedést tarthatunk. És talán még inkább különleges, hogy Munkácsynak a gyönyörű trilógiája előtt, az ő gyönyörű képei előtt tehetjük ezt. Szeretném ezt megköszönni, és tényleg kicsit meghatódva gondolok arra, hogy így készülhetünk húsvétra.

Nagyon közel vagyunk nagypéntekhez. A trilógiának a képei, ahogy majd sorra vesszük őket, nagypéntek egy-egy pillanatát idézik fel. A mi katolikus liturgiánkban minden évben két szenvedéstörténetet olvasunk fel az evangéliumokból, vagy ezeket énekli a kórusunk.

Virágvasárnap folyamatosan az úgynevezett szinoptikus evangéliumokból egymást követő sorrendben, idén a Szent Máté evangéliuma szerinti szenvedéstörténetet olvassuk majd, vagy énekli nálunk a váci Cecília kórus. Nagypénteken pedig mindig Szent János evangéliumából idézzük fel a nagypénteki eseményeket.

Munkácsy Mihályt tulajdonképpen a János-evangélium ihlette meg, és ahogy elgondolom, elképzelem, ő Szent János evangéliumát elmélkedte át, amikor erre az óriási munkára vállalkozott.

Egy kis összehasonlítás a szinoptikusokról: a szenvedéstörténet az Olajfák hegyétől kezdődően a főtanács előtti vallatáson át, aztán a Pilátus elé érkezés jelenetig mind a négy evangéliumban azonos. A szinoptikusoknál, tehát Máténál, Márknál és Lukácsnál egy kicsit felgyorsulnak az események, és Pilátus ítélete után csak egy rövid kis mondat utal arra, hogy Pilátus végül is engedett a felizgatott tömeg kérésének: „Jól van, halálra ítélem!” Megkorbácsoltatta és átadta őt nekik, hogy vigyék a keresztre. János az, aki ezt egy kicsit részletesebben elmondja, és hihetünk neki, hiszen ő volt

Szvorák Katalin

az, aki végig szemtanú volt, és ő volt az, aki majd – mint látjuk a golgotai jelenetnél – ott áll a keresztnél. Ő mondja el részletesebben az eseményeket, és mai eszünkkel is azt mondjuk, hogy csodálatos lélektani leírást ad arról, mi történhetett Pilátus lelkében.

De nézzünk máris egy kicsit az első képre! *Krisztus Pilátus előtt*. Ezt festette meg elsőként Munkácsy Mihály, és ez a lélektani dráma tulajdonképpen azzal kezdődik, az van a háttérben, hogy Pilátus elér egy magas pozíciót a Római Birodalomban, Júdea helytartója. Már számolgatja az éveket, hogy

amikor majd nyugdíjba megy, a birtokán hogy fog majd nyugodtan, békességben élni. De megzavarja ezt a szép álmodozását a jeruzsálemi nép sok-sok lázadása. Nem olyan régen éppen a Barabbás-féle lázadás okozott neki sok gondot, Barabbás ott van a börtönben. És most megint egy újabb hisztériával találja szemben magát. Félti a pozícióját, félti a jövőjét, de alapjában véve nem romlott ember.

Mielőtt tovább mennénk, szeretnék utalni Munkácsy Mihálynak a lelkületére, arra, hogy benne milyen lelki folyamatok mentek végbe.

Büszkélkedünk azzal, hogy a 19. században egy ilyen csodálatos tehetség rövid évek alatt Európa nagyvárosaiba hírét vitte a magyar képzőművészetnek. És ha belegondolunk, hogy 1844-ben született és 1900-ban halt meg, végül is rövidke életutat járt be, s micsoda tehetséget kapott ő az Úristentől. S amikor fölkérték őt erre a munkára, egészen biztos, hogy szembesült az ő lelkében azzal, hogy neki Krisztus mit jelent. Hogyan tudja ő azt a titkot megfejtetni, amit Jézus Krisztus személyén keresztül sejtünk meg? Isten, ember, halálra szánt és mégis élő, a kilátástalanságnak a helyzetébe sodró személy, ugyanakkor a reménység forrása.

De térjünk vissza a képhez. Pilátus lelkiállapotát próbálom leolvasni erről az arcról. Ez a kézmozdulat: „Na, gyertek! Mit akartok? Mivel vádoljátok ezt

az embert?” Szeretne az egészen túl lenni, mégis kénytelen meghallgatni őket. Előrevetitem a továbbiakat: érzi a lelkiismeretében, hogy nincs halált érdemlő bűne annak, akit elé hoztak, de félti a hatalmát. Majd látjuk, hogy miért. Kelepcébe csalták.

De nézzük meg ezeket az arcokat, akik Jézust vádolták, akik odahozták! Itt van ez a dölyfös főpap. A magabiztosságnak, az önteltségnek valami egészen különleges ábrázolása ezen az arcon. „Na, majd megmutatjuk ennek, ennek a Názáretinek, hogy meddig terjed az ő hatalma.” Előtte már Annás és Kajafás megbeszélte, hogy mit is kellene tenni ezzel a lázadóval, aki megszegi a törvényt, aki semmibe veszi az ő tekintélyüket. Néhány arc ott mögötte még most is arról beszél, hogyan lehetne szaván fogni, hogyan lehetne valamit rábizonyítani. Aztán a szószóló talán éppen azt a mondatot mondja, amivel Pilátust teljesen elbizonytalanítja: *„Ha elbocsátod, nem vagy a császár barátja! Mert aki királlyá teszi magát, ellene szegül a császárnak.”* (Jn 19,12b) És egészen biztos, hogy ez volt az a pont, ahonnan kezdve Pilátus zsarolhatóvá vált. Mi lesz, ha a zsidó vezetők beárulják őt? Elveszíti a hatalmát, elveszíti a reményt, remélt nyugdíjas éveit, elkezd magában alkudozni, és keresi a kiutat ebből a kelepcéből.

Vele szemben ott áll fehér ruhában a Názáreti. Ott áll Jézus. Megkötözve viszik őt, vádlottként. Megint csak Munkácsynak a gondolatait próbáljuk megfejteni. Biztos, hogy valami nagy tisztelettel és nagy szeretettel próbálja megrajzolni Jézusnak az alakját. Ott áll szerényen, de határozottan. Szembe mer nézni annak, aki nem mer rátekinteni. Az egész képnek az üzenete az, hogy itt vannak az acsarkodó ellenfelek, akik megint csak ugyanolyan ravasz, hatalmukat féltő emberek. Megzavarja a mi dolgainkat, mi lesz, hogyha lázadás tör ki, jönnek a rómaiak, és a mi hatalmunknak vége, vagy földüljék a városunkat. Éppen Kajafás az, aki annak az évnek a

főpapjaként, prófétaként azt mondja: „*Jobb, ha egy ember meghal a népért*” (Jn 14,18), mint hogy az egész nép elveszen.

Amikor Jézus föltámadása után Péter apostol az első pünkösdi beszédét mondja, így szól Jeruzsálem népéhez: Megtagadtátok a szentet és az igazat. Az élet szerzőjét megöltétek (vö. ApCsel 2,23b–24). De éppen ez a döbbenetes, ami mindig, minden nemzedék számára időszerű, hogy a hatalomféltés vakká tesz. És nem veszik észre azt, ami éppen a megmentésükre, a szabadságukra szolgálna, de ami az előítéleteik miatt az útjukban áll.

Még néhány apró kis jelenetre utalnék. Sokat gondolkodtam rajta, hogy miért festette oda Munkácsy azt a kisgyermekét tartó anyát. Talán előrevetíti a keresztút nyolcadik állomását, ahol Jézus találkozik a síró asszonyokkal, és akkor mondja Jézus: „Ne engem sirassatok, sirassátok magatokat és gyermekeiteket.” Az idei húsvétra készülve éppen most, az elmúlt napokban itt, Budapesten, a demográfiai konferencián szembesültünk azzal a szörnyű ténnyel, hogy milyen kevés gyermek születik. Európának óriási bűne ez,

hogy az élet nem szent. Ettől szenved a mi népünk is. Talán erre a kisgyermekre, erre az anyára is így nézünk, és egy kicsit így imádkozunk a jövőnkért, a népünkért, a családjainkért idén, a családok évében.

Minden arc megérdemelne egy kis elmélkedést még. Van, aki csak a zűrzavart keresi, van, aki még most is intézkedik, sokan csak megbújnak a tömegben. Mindnyájan egy kicsit helyezük el magunkat valahol, hogy amikor dönteni kell, amikor az igazságért, a becsületért, akár az élet védelméért kellene szót emelni, akkor merünk-e kiállni? Mi is elbújunk? Mi is féltjük talán a pozícionkat?

Időrendi sorrendben az *Ecce homo*-jelenetet utolsónak festette meg Munkácsy, a millenniumra, 1896-ra készült el ez a kép, és talán ebben a drámai fe-

szültséget még tovább fokozó jelenetben foglalta össze saját vívódásait, küszködéseit. Természetesen a bibliai történetben ez következik, és ez az, amiről mondtam, hogy Szent János írja le az evangéliumában kicsit részletesebben Krisztus megostoroztatásának a jelenetét. S megint visszautalnék Pilátus lelkiállapotára és vívódására. Talán ez volt az ő emberségének egy utolsó fölvilanása: „Mégvesszőztetem, megalázom, kifigurázom, kigúnyolom, és talán van még annyi emberség a vádlóiban, hogy ezzel megelégszenek.”

Amikor nézem ezt a képet, az jut eszembe, hogy Munkácsy még nem láthatta Mel Gibson filmjét. Ha láthatta volna, talán még szörnyűbbre festette volna a megostorozott Krisztust. Ami megint ennek a jelenetnek az üzenete, hogy Jézus Krisztus ott áll megostorozva, töviskoronával, megalázva, leköpdösve, mégis mintakép, az egyetlen biztos pont. Körülveszi az őrző tömeg, minden sodródik, és ő az, aki méltósággal áll ott, közepen. S ekkor hangzik el – most már az arcvonásából nagyon jól látjuk – az egyre zavartabb, egyre idegesebb Pilátustól: „Ecce homo! Íme, az ember!” Nem valószínű, hogy Pilátus tudatában volt annak, hogy mekkora súlya van ennek a kijelentésnek. Jézusra mutat: „Íme, az ember!” S ebben benne van, benne kell lennie annak a lelkünkben ébredő továbbgondolásnak, hogy a mindeneget teremtő Isten mit is gondolt el rólunk.

Mit jelent embernek lenni? Istenképűségünket hogyan hordozzuk? Ami mindig megtéveszt bennünket, az a külső megjelenés. Attól vagyunk emberek, hogy valakinek hatalom van a kezében? Hogy trónuson ül? Hogy magabiztos kijelentéseket tesz? S amikor Krisztusra nézünk, akkor sejtjük, hogy csak az számít, ami a lelkében van, ami belül van. Ugyanakkor ez a kijelentés: „Íme, az ember!”, vissza is tükröződik. Megint csak zseniális, csodálatos, ahogy Munkácsy ezt az őrző, sodródó tömeget lefesti. Mind-

egyik arc egy karakter. A gyűlölet szörnyű megnyilvánulása, a bosszú, amivel oly sokszor találkozunk nap nap után: ha valaki nem fér bele a mi gondolatainkba, a mi elképzeléseinkbe, idegesek, türelmetlenek leszünk, és előbb-utóbb gyűlölni akarjuk.

Megint csak hol állok én? Én hogy vagyok ember? Minden nemzedéknek föl kell tennie ezt a kérdést. S amikor húsvétra készülünk, nagy-péntek előtt Jézusra tekintve, önvizsgálatra való ez a kérdés. Én hogy vagyok ember? Ajándékba hoztam a kedves jelenlévőknek egy-egy *Képmás* magazint. A márciusi számban egy cikkünk a Munkácsy-trilógiáról szól. Mindenkinek a figyelmébe, szeretetébe ajánlom. De még inkább ennek a magazinunknak a címét: *Képmás*. Pál apostol Római levelében olvassuk ezt a mély értelmű mondatot: az Úristen örök szeretetében kiválasztott, meghívott minket, hogy Fiának

képmását öltjük magunkra (Róm 8,28–29). Ez a mi legnagyobb hivatásunk. Krisztusivá válni, kereszténnyé válni, Krisztus tanújává válni.

Ennél a képnél még meg kell állnunk egy kicsit, mert nemcsak a gyűlölködő, őrzöngő tömeget látjuk, hanem ott vannak elrejtve azok is, akik áldozatok. Itt van Jézus anyja, Mária, akit János apostol támogat. A keresztútnak, ennek a nagy-pénteknek Mária az egyik kulcsszereplője, aki ott roskadozik fájdalmas anyaként. Megint egy kicsit elgondolkoznék ezen a tényen, a mai társadalmunk nyomorúságán, elesettségén, az anyáknak a hivatásán, és kérjük az Úristennek a segítségét, Szentlelkének az erejét, hogy az anyai hivatás a családban, a társadalomban újra megbecsülést kapjon. Fiatalságunk előtt kapja vissza az őt megillető helyet. Életet adni, anyának lenni. Az elmúlt napokban hallottam, hogy egy nagyon szép elmélkedésben valaki ezt mondta: a megtartó szeretet melege, az életet megtartó szeretet melege. Ez az anyaság.

Aztán itt van elől ez a kékruhás fiú. Én arra tippelvek, hogy esetleg ő lehet Márk. A Márk-evangélium szenvedéstörténetében olvasható az a jelenet, amikor Jézust elfogják a Getszemáni-kertben, egy fiú lopakodik a katonák után, majd amikor elkapják őt, és megfogják a ruháját, kibújik a ruhájából és elszalad. A hagyomány szerint Márk önmagáról egy gyermek emlékét idézi fel, Munkácsy talán rá gondolt. Megint csak egy másik anya a gyermekével: „Mi lesz az én gyermekeimből, amikor látják az erőszakot, a gyűlöletet?” A tárlatvezetés után a Millenárisba megyek, a Családbarát Média díjkiosztójára. Nem akarok erről többet mondani, csak jelzéseképpen kérdezem: mekkora a média felelőssége?

Térjünk vissza a golgotai jelenethez. Kivitték a Koponyák hegyére, ott keresztre feszítették, és vele még két másikat. Gonosztevőként bántak vele. Akár a Máté-passió gyönyörű zenéjét hallgatjuk, akár pedig csak átéljük a bibliai szöveget, az mindig megdöbrent minket, hogyan juthatott az ember idáig? Hogyan jutott el a gonoszságnak, a gyűlöletnek, a gyilkosságnak ehhez a rafinált megnyilvánulásáig, hogyan süllyedhetett a kínzásnak, a megaláztatásnak erre az embertelen szintjére? S amikor a keresztre nézünk, földidéződik minden szenvedés, amit emberek egymásnak okoztak. Andrassy út 60., Kistarcsa, Recsk, Hortobágy. Nekünk, magyaroknak nagyon sok ilyen emlékünkhöz van.

Először nézzünk csak a keresztre. Ott állnak körülötte: a fájdalmas anya, János apostol, Mária Magdolna, a másik Mária, a hűségesek. Sajnos a tanítványok közül a többiek nem mertek odamenni. Annyiszor elgondolkodom ezen, hogy a kompromisszumok útján hányszor elakadunk. A félelem, a pillanatnyi helyzetünk meggátol, hogy kiálljunk az igazság mellett. Óriási erőt tud adni a hűségesek példája. És ott van megint Máriának és Jánosnak a lelke: hogyan tudták ők ezt földolgozni, hogy mit tettek a szeretett Mesterrel, a drága fiúval? A fájdalomban, a megaláztatásban való hűség megint a mi emberi életünknek az egyik egészen különleges szentsége. A betegágyánál

virrasztani, ott maradni a megalázottak mellett, a kiteszítottak mellett, ez a jelenet mindig erre kell hogy indítson bennünket.

Így szeretett minket az Isten. Valahányszor a keresztre nézünk templomaink tornyán, az otthoni feszületre, ez jut eszünkbe. *„Mert úgy szerette Isten a világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta érte.”* (Jn 3,16) A mindent teremtő Isten vállalta értünk a hűséget mindhalálíg. A Filippiekhez írott levelet sokszor szoktuk idézni: kiüresítette önmagát, hozzánk hasonló ember lett,

engedelmes volt mindhalálíg, a kereszthalálíg (vö. Fil 2,7–8). A kereszttel Jézus Krisztus személyén keresztül Isten szeretetének és a mi szeretetünknek egymásba kapcsolódó jelképévé vált.

Nagypéntek délután van. Azt a jelenetet mutatja be Munkácsy, amikor a hóhér már befejezte a munkáját, tette a dolgát, és útnak indul. A főpapok alakja is ezt üzeni: „Mi dolgunk van már itt? Amit akartunk, elértük.” A közömbösségnek, a szívtelenségnek megint sokféle arcvonása fedezhető fel a körülötte állókon.

Aztán ott van Munkácsynak egy kedves ajándéka. Az idős, halálos beteg Munkácsy festette ezt a képet. Utólag tudtuk meg, hogy amikor készült erre a munkájára, ő maga is át akarta élni a keresztre feszítés borzalmát. Az egyik fényképen itt a folyosón láthatjuk azt a képet, ahol keresztre feszítettette és lefényképeztette magát. Tulajdonképpen saját magát festette oda a keresztre feszített Krisztus alakjában, úgy, ahogy ő átélte, ahogy beleélte magát ebbe a borzalomba, a végső szenvedés állapotába.

A másik ajándéka pedig a lovas. Visszatekint a kereszt felé, és ajándékkal hagyta megint csak az ő portréját. Ez Munkácsy önarcképe. És amit próbálunk megsejteni, megfejteni, sokszor fölmerül a kérdés: miért nem festette meg harmadikként, az *Ecce homo* helyett a föltámadás jelenetét? Nem tudjuk talán soha megválaszolni ezt a kérdést. De a lovast idefestette. És talán nem túlzottan nagy merészség, ha a Jelenések könyvének lovasára gondolunk. És ez már a feltámadás, a halál utáni lét, a megdicsőülés álla-

pota. A győzelmes lovas. Munkácsy itt is a saját arcvonásait festi fel, de a lovasban is? Pál apostol Korinthusiakhoz írt első levelében írja: „*Ha csak ebben az életben reménykedünk Krisztusban, szánalomra méltóbbak vagyunk minden embernél.*” (1Kor 15,19) Ám Krisztus feltámadt a halálból, elsőnek a halottak közül.

A feltámadás nélkül nincs értelme a golgotai jelenetnek. A feltámadás ad mindennek értelmet. Megint csak az Apostolok cselekedeteiből idézem Péter apostol püünkösdi beszédét: Megöltétek a szentet és az igazat. De Isten feltámasztotta őt (vö. ApCsel 2,23b–24). Vagy a Rómaiakhoz írt levél bevezetőjében mondja Pál apostol: „*Az Isten hatalmas Fiának bizonyult a halálból való feltámadás által.*” (Róm 1,4) A nagypéntekkel nincs vége Jézus történetének. Harmadnapra föltámadt. *Et resurrexit tertia die.*

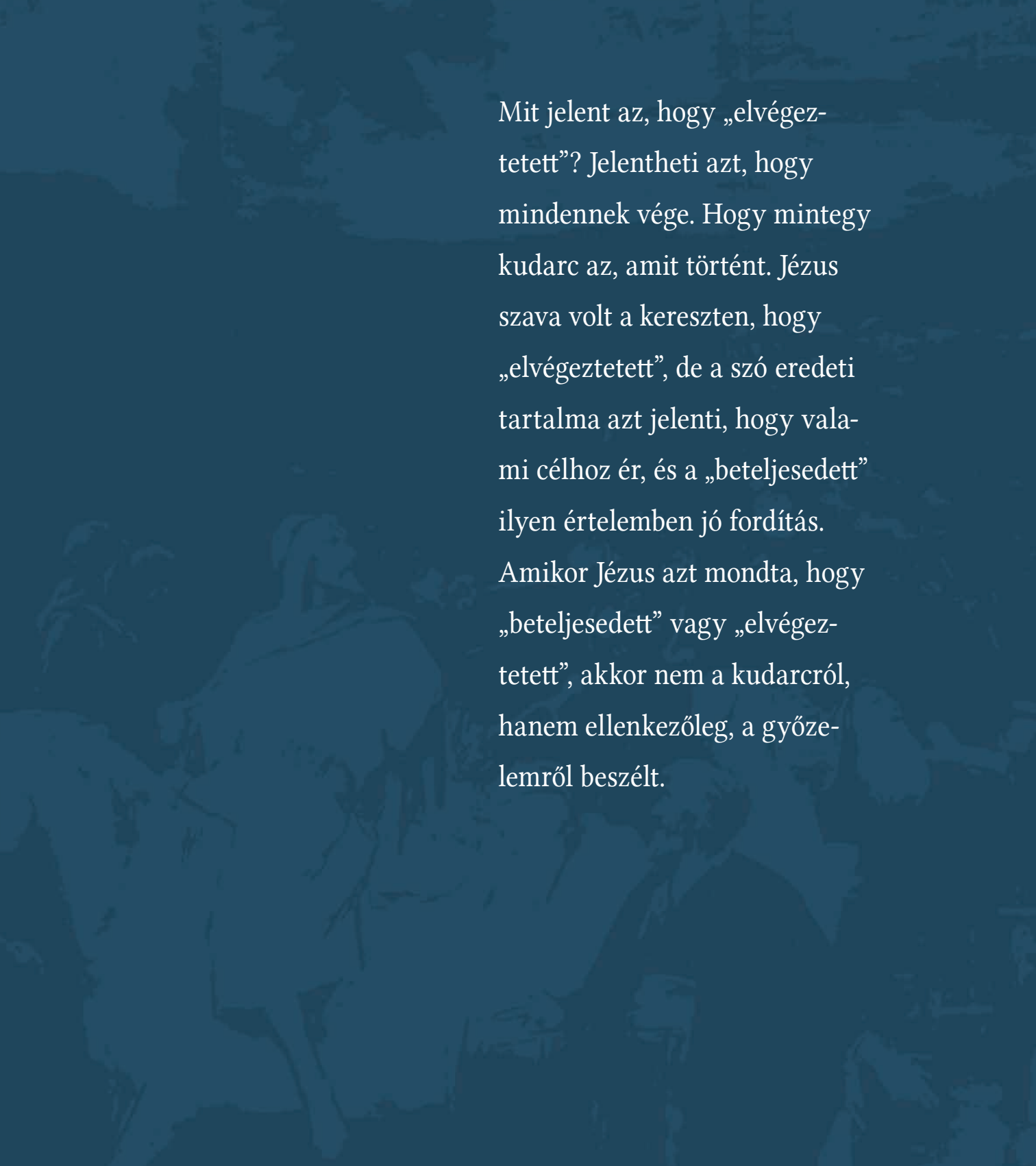

FABINY TAMÁS

Mit jelent az, hogy „elvégeztetett”? Jelentheti azt, hogy mindennek vége. Hogy mintegy kudarc az, amit történt. Jézus szava volt a kereszten, hogy „elvégeztetett”, de a szó eredeti tartalma azt jelenti, hogy valami célhoz ér, és a „beteljesedett” ilyen értelemben jó fordítás. Amikor Jézus azt mondta, hogy „beteljesedett” vagy „elvégeztetett”, akkor nem a kudarcról, hanem ellenkezőleg, a győzelemről beszélt.

Örömmel vállaltam el a lehetőséget, hogy egy rendhagyó tárlatvezetést tartsak, hiszen Munkácsy trilógiája előtt megállni nem lehet, csakis áhítattal. Ha úgy tetszik, megrendülten. Azt szeretném, ha ezt az órát a szó szoros értelmében vagy jelképesen Bibliával a kézben tudnánk átélni. Én legalábbis kinyitottam a Bibliámat, és itt-ott fogok is belőle olvasni, hiszen ez az én szűkebb értelemben vett hivatásom: eredetileg biblikus teológus volnék. Azt hiszem azonban, hogy mindannyian, amikor művészettel szembesülünk, meg kell hogy keressük – amennyiben jelen van, és nagyon sokszor ez a helyzet – a bibliai gyökereket. Bőjti időszakban különösen is fontos, hogy lehetőséget teremtsünk magunknak az elcsendesedésre. És erre a művészet és a templom rokonsága mindenképpen lehetőséget kínál. Bibliával a kézben szeretnénk végigjárni ezt a bőjti utat a három Munkácsy-festmény mellett.

Emlékszem arra, hogy gimnazistaként még nem volt olyan természetes, hogy egy-egy műalkotást Bibliával a kézben elemeztünk. Melocco János barátommal a Veres Pálné Gimnáziumban bizony még feddést is kaptunk annak idején, a hetvenes években azért, mert a gimnázium folyosóján Bibliával a kézben értelmeztük Bergman *Hetedik pecsét* című filmjét. De ugyanaz a tanár, aki akkor megfeddett minket, később azt mondta, hogy jó lenne a Bibliát elővenni és annak segítségével értelmezni József Attilát, Radnótit vagy Adyt, és én, aki akkor teológiára készültem, így „bibliáztam” – ahogy ő nevezte – ezzel a tanárommal.

Magyarországon, Budapesten első ízben van együtt a trilógia. Előtte Debrecenben láthatták együtt azt a három képet, amelyeket Munkácsy különböző időszakokban, különböző korszakaiban festett, amelyek tematikailag mégis összetartoznak. Tolsztoj *Anna Karenina* című regényére utalok, amelyben a Mihajlov nevű festő izgatottan mutatja meg vendégeinek új művét, a *Krisztus Pilátus előtt* című képet. Egy Golenyiscsev nevű szereplő fejcsóválva nézi a

Az Evangélikus Hittudományi Egyetem énekkara.
Vezényel: Kinczler Zsuzsanna
Orgonál: Finta Gergely

festményt, mert az szerinte inkább az emberistent ábrázolja, és nem az istenembert. Erre a festő, Mihajlov így válaszol: „Nem festhetem meg azt a Krisztust, amelyik nincs ott a lelkemben.” Mert ő valóban inkább az embert akarta ábrázolni, és nem festhette meg azt a Krisztust, aki nincs ott a lelkében. Munkácsy, mint látni fogjuk, azt a Krisztust festette meg, aki ott van a lelkében. Miként láthatta Munkácsy, az egyszerű asztalos fia az ács fiának az életét, a sorsát?

Az első kép, amely mellett megállunk, időben a leghamarabb készült, 1881-ben: *Krisztus Pilátus előtt*. Beszédes a cím. Nem Jézus, hanem Krisztus Pilátus előtt. Ha az Újszövetségben Máté, Márk vagy Lukács evangéliumát fellapozzuk, vagy a negyediket, Jánost, ott mindig azt a címet látjuk, hogy Jézus Pilátus előtt. Nos, Munkácsy már ezzel hitvallást tett arról, hogy ő nem egyszerűen csak az ember Jézust, hanem a megdicsőült Krisztust is látja az ács fiában. És kétszer is visszatér a Pilátus-témára. Van egy mondás: „belekerül, mint Pilátus a krédóba”. Akkor mondják ezt, amikor valaki nehéz, zavaró helyzetbe kerül, és ott idegennek érzi magát.

Mi ezzel szemben azt mondhatjuk: egyáltalán nem baj, hogy Pilátus benne van a Credóban, a Hiszekegyben! Igen! Nagyon is jó, hogy ott van, hiszen „Pilátus a Credóban” azt jelenti, hogy mindaz, amiről hallunk, amiről olvasunk a Szentírásban, nem mese, hanem valóság, történelmi esemény.

Pilátus, a római helytartó látható a kép jobb oldalán, ahogyan hatalma teljében, a Római Birodalom képviselőjeként kihallgatja Jézust. Az evangélisták különböző jeleneteket örökítenek meg, Munkácsy ezeket mintegy összemontírozza, és időben és térben eltérő alkalmakat is egy képen rögzít. Pilátus trónusán ott látható a kép jobb felső sarkában a fölirat, a négy betű: SPQR, Senatus Populusque Romanus, vagyis a római szenátus és nép. Ez feliratokon és érmeken, diadalíveken és reprezentatív kiadványokon, épületek homlokzatán azóta is szerepel. A Római Birodalom büszkesége ez a négy betű. De majd látni

fogjuk egy másik képen, hogy e helyett az SPQR helyett négy másik betű, az INRI, vagyis a Jézusról szóló tanúságtétel lesz mégiscsak a fontosabb.

A János írása szerinti evangélium 18–19. része vagy Máté evangéliumának a 27. része rögzíti ezeket a jeleneteket. „*Te vagy a zsidók királya?*” – kérdezi Pilátus. És Jézus talányosan válaszol: „*Te mondd.*” (Mt 27,11) Majd pedig azt mondja: „*Az én országom nem e világból való.*” (Jn 18,36) Majd amikor Pilátus azt mondja: „*Nem hallod, mi mindent vallanak ellened?*” (Mt 27,13), Jézus nem válaszol egyetlen szavára sem. Nézzük Pilátus arcát! Csupa zavar, csupa bizonytalanság. Nézzük, ahogyan szinte tördeli a kezét! Látszik, hogy nincsen a helyén. Nem tud mit kezdeni ezzel a helyzettel. Ő nem ahhoz szokott, hogy egy vádlott hallgat, nem hoz fel semmit a mentségére, vagy ilyen talányosan válaszol. Talán megzavarta Pilátust az is – amint arról egy alkalommal az evangélista tudósít –, hogy felesége üzent neki: „*Ne avatkozz ennek az igaz embernek a dolgába, mert sokat szenvedtem ma álmomban miatta.*” (Mt 27,19) Igen, az igaz ember Pilátus feleségének megközelítésében ez az ember, akit most Pilátusnak halálra kell ítélnie. De talán próbál mentő körülményeket keresni, és élni akar azzal a lehetőséggel, hogy amnesztiát hirdethet pészah ünnepén. Ilyenkor lehetőség van egy fogoly elengedésére. „*Kit engedjek szabadon? – kérdezi. – Barabbást vagy Jézust?*” Pilátus a szíve mélyén azt reméli, hogy Jézust engedheti szabadon, és a tömeg az ő nevét fogja kiáltani, de a tömeg Barabbást kiált. A gyilkost, a rablógyilkost akarja szabadon látni. És Jézusnak mi legyen a sorsa? „*Feszítsd meg! Feszítsd meg!*”

Látjuk ezen a képen a zsidóság képviselőit is. Különböző réteget, különböző csoportokat. Díszes ruhában, széles övvel a derekán a főpap, Annás, akinek feladata, hogy a szanhedrin képviselőiben részt vegyen a tárgyaláson. Mögötte, tőle jobbra, mint egy kupaktanács, összegyűlnek, összedugják a fejüket, valóságos konspiratív módon: végrehajtják-e majd azt

az ítéletet, amelyet mi már elhatároztunk? Pilátus halálra ítéli-e majd Jézust? A kép jobb oldalán is ott van a szanhedrin, a zsidó nagytanács képviselőjében a vezető, aki árgus szemekkel figyel, hogy mi történik. Hogy a forgatókönyv, az általuk megtervezett forgatókönyv szerint zajlik-e majd ez a per.

Eszembe jut az az eset, amikor a 20. században Kádár János – megbízható források szerint – végignézte előbb Rajk László, majd évekkel később Nagy Imre kivégzését. Úgy néz itt is e főpap az eseményekre, hogy bekövetkezik-e az, amit ők konspiratív módon már elterveztek.

De nézzük a többi szereplőt! A képet, ahogyan a maga összefüggésében tekintjük, a három fehér ruhás alak tagolja. Középen Jézus, jobboldalt Pilátus és baloldalt a csöcseléket megjelenítő fiatalember két fölemelt, magasba lendített karjával. Szinte halljuk a kiáltást: „Feszítsd meg!” Ez a három alak, a három fehér ruha jól tagolja a képet. Kettő közülük bizonytalankodnak. Kettő közülük rosszat akarnak, de a középső Jézus, aki meg sem szólal, akinek meg van kötve a keze, aki látszólag fogoly, valójában ő a szabad ember. A másik kettő a megkötözött.

Most nézzük a képen még azokat, akik képviselik ezt a zsidó sokaságot! Ez a kíváncsiskodó ember Jézus válla fölött felháborító módon közel hajol hozzá, úgy, ahogyan egy bírósági tárgyaláson vagy utána a folyosón a média tolakszik oda egészen megalázó módon kamerával az emberek arcába, és figyel az elítélésre váró vagy a perbe fogott embereknek a reakcióit. Ő is így figyel, hogy mi lesz itt. Mi következik ezután?

Reményik Sándornak, az erdélyi evangélikus költőnek van egy verse, Pilátusról szól.

„Rongy csőcselék, én unlak titeket,
Unom a vágyatok, a hitetek,
A papjaitok ragyogó ruháját,
A mellükverő messiásokat,
A nap hevét ez átkos ég alatt,
A zagyva szókat, buja színeket,
És magamat és uramat a császárt,
Ki bíróvá tett ilyen nép felett.

»Feszítsd meg!« – üvöltötték a fülembé,
Amíg unottan odalöktem nékik.

Szegény bolond! Pedig csak álmodott,
Csak álmodott egy létráról az égig.”

Ez a létra még vissza fog térni. Álmodott a létráról
– mondja Pilátus, és egy pillanatra áttekintünk a
szemközti képre, a *Golgota* címűre. Ott már szerepel ez a létra, amelynek még
nagy jelentősége lesz.

De térjünk vissza a tömegjelenetre a *Krisztus Pilátus előtt* címűben. A Munkácsy-életrajzot ismerők följegyezték, hogy Párizsban kivándorló orosz emigránsok, Amerikába utazni akaró orosz zsidók álltak modellt Munkácsynak. Az ő arcuk kölcsönöz alakot ennek a bibliai jelenetnek.

Pilátus szorongása, Pilátus féelme árad ebből a képből. Ígértem, hogy verseket is idézek, vagy más műveket is a hatástörténetből. Sokan ismerik, nem csak fiatalok a *Jézus Krisztus szupersztár* című musicalt. Ebben van egy betétdal, az a címe: Pilátus álma.

„Egy ember jött álomban házamhoz, egy galileai
Oly éles, tiszta, fürkésző szemű, különös ember volt.
Én kértem, mondja el sorsát, a dolgok kezdetét,
De a kérdésre egy szót sem válaszolt, mintha nem is értené.

És jött egy bösz, vad tömeg, sok ütni kész ököl, ádáz és durva nép!
Megrohanták mind, s itt megszakadt a kép...
És jöttek ezrek és ezrek, mind őt siratták,
És körbejárt a bűnös neve is: az én nevem mondták.”

Ebben a Tim Rice által írt szövegben érződik Pilátusnak az a félelme, hogy a történelem nem őt igazolja, az, hogy ő végül is nem merte meghozni a lelkiismeret döntését. Hiába figyelmeztették, hiába kellett volna a szívére hallgatnia.

És a fehér ruhás Jézus áll közepén. Ha majd megtekintik vagy ha már látták az előtérben azokat a vázlatokat, amelyeket Munkácsy készített ehhez a képhez, akkor észrevehetik, hogy több változatban nem fehér ruhában, hanem zöldben vagy bíborszínűben ábrázolta ennek a képnek a Krisztusát is, de itt mégis fehér a ruhája. Talán azért, mert Lukács evangéliumában arról értesülünk, hogy Heródes Antipás fehér ruhába öltöztette, és visszaküldte Pilátushoz. Heródes Antipás a zsi-

dóság képviselője, Pilátus a római hatalomé. És ők megbékélnek. A Lukács írása szerinti evangéliumban ezt olvassuk: *„Ezen a napon [a passió napján] Heródes és Pilátus barátságot kötöttek egymással. Előtte ugyanis haragban voltak.”* (Lk 23,12) A két ellenség tehát itt megbékül. A fehér ruha továbbá – ezt talán Antipás sem tudja – az ószövetségi törvények szerint a fogság után a zsidóság papjait illeti meg. Látszólag a fungáló főpap díszes ruhában ott ül, ott pöffeszkedik, de az igazi főpap Jézus, akiről a Zsidókhoz írt levél is mint főpapról beszél: *„Ilyen főpap illet hozzánk: szent, ártatlan, szeplőtelen...”* (Zsid 7,26) És Jézus fehér ruhája visszatér még az evangéliumokban is, gondoljunk

csak a megdicsőülés hegyére, a Tábor hegyére, ahol Jézus Illés és Mózes társaságában megdicsőülve éli át a csodát, a transzfigurációt (Mt 17,1–13), de a Jelenések könyvében is fehér ruháról van szó: „Aki győz, azt öltöztetik fehér ruhába.” (Jel 3,5)

Sokáig lehetne még időzni ennél a képnél, de végül hadd utaljak egy, a passiótörténetben egészen szokatlan alakra hátul, az oszlop mellett: Pilátustól a mi perspektívánkból balra egy Madonna-szerű asszony áll a kisgyermekével. Nyilván azt is megjeleníti, hogy itt minden rendű, rangú ember jelen van, gyermekeket is hoznak egy ilyen látványos eseményre. Engem mégis e szubjektív tárlatvezetésben a Madonnára és a kisgyermekére, a kis Jézusra emlékeztet ez a kép. Nem tudom, hogy ez volt-e egyáltalán a szándéka Munkácsynak, de azt gondolom, hogy a halálra készülő Jézus, az ács fia talán itt is átélheti gyermekségét, az édesanyja ölelésének a biztonságát akkor, amikor az Atya ölelésének a biztonságába készül.

Lépünk egy képpel tovább. Az *Ecce homo* című, 1896-ban festett képre tekintünk, amely a millennium évére készült el. Immár az idős, beteg Munkácsy alkotása ez, amelyet nem is tudott teljesen egymaga elkészíteni, hanem gyengesége, súlyos betegsége miatt tanítványai festettek meg részleteket. Itt újra nekifut a Pilátus-témának, amelyről Adytól Bulgakovig oly sokan írtak az irodalomban. Akiről Pilinszky ezt írja:

„Kemény vagy, hivatalból
Elitélsz, hivatalból
Rámnézel, hivatalból.
Rádnézek mindörökre –
rádnézek mindhiába
Itt állok mindörökre –
itt állok mindhiába
Fölmentelek mindörökre.”

Pilátus nem tudja fölmenteni Jézust, de Pilinszky versében végül is Jézus, a szeretet Jézusa talán mégiscsak fölmenti Pilátust. Mert Pilátus szerette volna Jézust megmenteni. Négy akciót is elindított. Először elküldte őt Heródeshez,

megtudván, hogy Jézus galileai, és ezért a galileai negyedes fejedelem, Heródes Antipás területéhez tartozik, hozzon ő ítéletet. A másik az idézett Barabbás-jelenet, amikor amnesztiát próbált adni neki. A harmadik – ezt ábrázolja ez a kép –, amikor előhordatja, előrehívja Jézust a párkányra, és rámutat: „Íme, az ember!” Latinul *ecce homo*. A negyedik kísérlet aztán a kézmosás, a mániákus kézmosás: „Én mosom kezeimet” – mondja Pilátus. Ezen a képen is jobboldalt a lépcsőn, a korlát előtt Kajafás vigyázza a történéseket, nehogy hiba csússzék a politikai perbe. Figyeli, hogy úgy zajlik-e minden, ahogyan a konspirációban már eltervezték.

Figyeljük a katonákat! Olyanok, mint a biztonsági őrök, a body guardok ma egy-egy rendezvényen. Próbálják a tömeget visszatartani, de az arcukon ott van az unalom, a mélabú. Igazából nekik mindegy, milyen rendezvényt biztosítanak. Őket megfizetik, őket nem a tartalom érdekli. Úgy néznek Jézusra a főnti katonák, mint valamiféle kiállítási tárgyra. Az egész képen itt is az indulatos tömeg, a magasba lendített karok, az eltorzult ábrázatok, a szitkozódás egyértelmű. A tömegből csak a nők, az asszonyok kapnak pozitív szerepet. Itt a kép jobb oldalán a

kibomlott hajú Mária Magdaléna, akiről ugye tudjuk, hogy Jézus kiűzte belőle az ördögöt, és a bűnös, parázna nő új emberré vált Jézus közelségében. Vagy a kép egy távolabbi részében baloldalt az anya a két gyermekével, a karon ülő kicsivel és a szoknyáját rángató nagybacskaival. Ez is egy hétköznapi jelenet, ahogyan kíváncsiskodik mindenki, mert szeretnének ott lenni, de ők asszonyként és gyermekként, ellentétben a gyűlölködő tömeggel, részvétet is tanúsítanak. És tőlük is balra, az ő hátuk mögött Mária, Jézus anyja és a sze-

retett tanítvány, János. Mária is fehérben van, és János, a legfiatalabb tanítvány, még szakáll nélkül, átkarolja, védi és oltalmazza. Ők majd a következő képen is szerepet játszanak.

James Joyce, a híres író, aki 1899-ben meglátogatta a kiállítást, ahol nagy sikerrel mutatták be az *Ecce homót*, ezt írja: „Krisztus arca – és most tekintünk Krisztus arcára – tanulmány a türésről, a szenvedésről, a szó igazi értelmében vett halált megvető bátorságról. Szemét nem nyitja tágra, de tekintete éles, szinte átfúrja a levegőt, ihletetten és szenvedőn. Az egész arc egy aszketikus, ihletett, csodálatosan szenvedélyes emberé. Ez a Krisztus a fájdalmak férfia. Ruhája vörös, mint azoké, akik a szőlőprést tapossák. Valóban, íme az ember.” És Jézus előtt ott magasodik a nádszál, fején ott van a töviskorona, és immár nem fehér ruhában, hanem talán egy katonai köpeny van a hátára vetve, bíbor ruhában áll ott. Miért? Azért, mert a pribékek, a kivégzőosztag tagjai, a római katonák csúfolódnak, gúnyt űznek belőle. Azt mondják: Te vagy a zsidók királya? Királlyá teszünk! De nem igazi palástot dobunk rád, hanem egy ócska katonaköpenyt. Nem jogart teszünk a kezedbe, hanem egy törékeny nádszálat, és nem koronát kapsz a fejedre, hanem egy töviskoszorút. És hajbókolnak előtte: „Üdvöz légy, zsidók királya!” (Mt 27,29) Azt hiszem, a fizikai fájdalomnál is nyomasztóbb, mélyebb volt az a lelki fájdalom, amit ez a csúfolódás okozhatott. És a nádszál ta-

lán emlékeztet Ézsaiás prófétára is, aki így írja: „A megrepedt nádszálat nem töri össze, a füstölgő méceszt nem oltja el.” (Ézs 42,3) Így ír a szenvedő szolgáról, akiről Ézsaiás próféta könyvének 53. részében is olvasunk: „Eltakartuk arcunkat előle, megvetett volt, nem törődtünk vele. Pedig a mi betegségeinket viselte, a mi fájdalmainkat hordozta.” (Ézs 53,3b–4a)

A piros ruha egyrészt tehát a királyságnak a jelképe, királyi viselet, úgy, ahogyan hallani fogjuk a teológusok énekét nemsokára: „Király vagy és Úr vagy örökre, / Tekints szánva minden bűnösre.” (*Evangélikus énekeskönyv* 199,1) De a piros, a ruha pirosa a vértanúságra is utal. Jézusnak életét kell odaadnia azért, mert összefogott ellene a saját népe és az elnyomó római hatalom. Heródes, a zsidók királya és Pilátus, a rómaiak képviselője összefogott, barátságot

kötött azért, hogy Jézust, az igaz embert, akire azt lehet mondani: „Íme, az ember!”, eltegyék láb alól.

És ez után a két drámai tömegjelenet után fordítsuk tekintetünket a harmadik képre, amely időrendben korábban keletkezett, 1884-ben. Munkácsy Mihály folytatni akarta ezt a témát. Ami az elítéléskor történt, az mintegy beteljesedett a Golgotán. *Golgota* ennek a képnek a címe, bár maga Pilátus a *consummatum est* latin kifejezéssel, magyarul a „beteljesedett” szóval illette ezt a képet. „Beteljesedett” vagy a protestáns fordítás szerint „elvégeztetett”.

Mit jelent az, hogy „elvégeztetett”? Jelentheti azt, hogy mindennek vége. Hogy mintegy kudarc az, amit történt. Jézus szava volt a kereszten, hogy „elvégeztetett”, de a szó eredeti tartalma azt jelenti, hogy valami célhoz ér, és a „beteljesedett” ilyen értelemben jó fordítás. Amikor Jézus azt mondta, hogy „beteljesedett” vagy „elvégeztetett”, akkor nem a kudarcról, hanem ellenkezőleg, a győzelemről beszélt.

Ezen a képen Pilátus nincs jelen, de a keze nyoma mégis ott van. Ott a kereszten az a bizonyos négy betű: INRI: „a názáreti Jézus, a zsidók királya”. Három nyelven íratta ezt Pilátus Jézus feje fölé, görögül, latinul és héberül. A zsidóság vezetői, mint tudjuk az evangéliumból, tiltakoztak ez ellen. „Ne azt írđ: A zsidók királya! – hanem ahogyan ő mondotta: A zsidók királya vagyok.” S akkor Pilátus talán valami utolsó összeszedett bátorsággal azt mondja: „*Amit megírtam, megírtam.*” (Jn 19,21–22) Erről is beszél Reményik Sándor versében:

„A Messiástok megmenteni késtem,
De négy betűt a keresztjébe véstem,
E négy betű az én becsületem,
Hajótöröttségem utolsó roncsa,
Hitetlen hitem, büszke makacsságom,
Egy akarat az akaratlanságon.
E négy betű az én becsületem.”

Az első képen másik négy betű szerepelt, az SPQR, a hatalmas Római Birodalom jelképeként. Itt viszont az INRI a törékeny Jézus jelképeként. A Római Birodalom hamarosan összeomlott, és Jézus, aki itt fizikailag összeomlott, mégis él. Itt a képen is láthatjuk a kereszt tövében azokat, akik ott maradnak, és láthatjuk azokat, akik már távoznak. Akik ott maradnak: a három Mária. Mária, Jézus édesanyja fehér kendőben, Jézus lábát átölelve siratja gyermekét. S a másik Mária, Jakab anyja ugyancsak fehér kendőben, széles mozdulatot tesz éppen. A harmadik pedig Mária Magdaléna. Itt is kibontott hajjal, zokogva. S mellettük ott áll a szeretett tanítvány. Ahogyan egymásra bízta Jézus édesanyját és a tanítványát: „*Asszony, íme, a te fiad! Íme, a te anyád!*” (Jn 19,26–27) S ott marad a római katona is a kép jobb alsó sarkában, de ő nem gyászolva, nem is önszántából, hanem azért, mert ez

a dolga. Feladatot teljesít. Őt ezért fizetik. Már le is ül a képen, most már nem fontos neki, hogy mi történik, csak múlatja az időt, várja, hogy mikor jár le a szolgálat, mert addig itt kell maradnia.

És a képen, a kép bal oldalán azokat látjuk, akik már távoznak. A zsidóság vezetői, akiknek végig kellett nézni a kivégzést, ez a két alak itt a kép bal oldalán, ahogyan megvitatják a látottakat, mint egy színházi előadás után. „Te mit gondolsz, hogyan játszották a szerepüket? Hogy is történt, hogyan tovább?” Látszik, hogy örülnek, hogy túl vannak rajta, s már előre tekintenek.

És a létrás ember. A létrás ember, aki ugyancsak tette a dolgát. Akinél ott vannak a szerszámok, a szekerce, a létra. Ő már megcsinálta azt, ami rá bízott. Ő már, mint aki jól végezte dolgát, viszi magával a felszerelését. De éppen ez az a létra, amelyre utaltam Reményik versében. Ez az a létra, amelynek mégiscsak jelentőséget kell tulajdonítanunk. „Szegény bolond, pedig csak álmodott, / Csak álmodott egy létráról az égig.” Itt a

létra még nem funkciójának megfelelően függőlegesen áll, hanem vízszintesen, de a függőlegesre állított létrának az a jelentősége, hogy összeköti a fönti és a lenti világot. Gondolhatunk az Ótestamentumból Jákób álmára, amelyben egy égig érő létrán Isten angyalai közlekednek föl és alá. Mi történik a Golgotán? Megnyílik az ég. Kettészakad a kárpit, ami azt jelenti, hogy az ég és a föld közötti különbség megszűnik, Jézus halála létrát képez a mennyei világ és a földi világ között. Weöres Sándornak van egy nagyon elgondolkodtató mondata: „Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.” Jézusra érthetjük ezt, őbenne a létra. Jézuson keresztül jött le az Isten a földre, és őrajta keresztül nekünk van lehetőségünk Istenhez jutni.

Lehetne még időzni a különböző szereplőkön, a szereplők arcán, moz-

dulatán, kifejező vonásain. Lehetne még ezt a tájat nézni, ezt a komor eget, de az idő rövideje miatt végül még fordítsuk tekintetünket egy szokatlan szereplőre. A lovasra, aki ugyancsak fehér ruhás, ahogy Jézus is fehér kendőben, ágyékkötővel függ a kereszten. Ez a fehér ruhás ember szinte ugyanolyan ragyogó fényben áll, mint Jézus. A művészettörténészek sokat foglalkoztak ezzel az alakkal, már csak azért is, mert Munkácsy azt a nevet adta ennek a szereplőnek, hogy „az arab lovas”. De hogy kerülne egy arab lovas ide, a Golgotára? Egyáltalán mi keresnivalója volna egy lónak a Golgotán? Ha közlekedtek is állat hátán abban az időben, inkább számárhátton tettek, a ló ritkább állat volt azon a vidéken. Valójában nem a lovas arab, hanem maga a ló, egy arab telivérről van szó, rajta ül ez a titokzatos alak. Aki – nézzük a tekintetét – Jézusra néz. Aki kíváncsian figyeli a történeteket, nem azzal a közönnyel, mint a római katona, vagy nem azzal az elégedettséggel, mint a zsidók, akik távoznak, hanem várakozva, kíváncsian, hogy mi fog történni. Mintegy szemkontaktusban van a kereszten szenvedő Jézussal. Mert Jézus még él! Még nem lehelte ki a lelkét! És vegyük észre, hogy ennek a titokzatos lovasnak a vonásai jézusiak. Mintha Jézus ülne ezen a lovon. Mintha megkettőződne Jézus ezen a festményen! Ott van egyrészt a kereszten szenvedő Jézus, aki hamarosan kileheli lelkét. Akinek utolsó szava az: „Elvégeztetett.” (Jn 19,30) Vagy a másik evangélium szerint az utolsó szava az: „Atyám, a te kezébe teszem le az én lelkemet!” (Lk 23,46) Ez az utolsó szó egy imádság. A zsidó kisfiúk ezt az imádságot minden este elmondták, mint amikor ma egy kisgyermek úgy imádkozik: „Én Istenem, jó Istenem, becsukódik már a szemem.” Jézus ezekkel a szavakkal, egy kisgyermek álomba szenderülő bizalmával hal meg a kereszten. De még az utolsó előtti pillanatban vagyunk, a lovas nézi Jézus ajkát: kileheli-e már lelkét? Mert

amikor igen, akkor ez a lovas elindul. Ugyanis a Biblia utolsó könyvében, a Jelenések könyvében 19,11-től ezt olvassuk: „És láttam a megnyílt eget – az imént utaltam arra, hogy Jézus halálakor megnyílt az ég, akárcsak a megkeresztelésekor –: íme egy fehér ló, és aki rajta ül, annak neve Hű és

Igaz, mert igazságosan ítélt és harcol, szeme tűz lángja (...), és vérbe mártott ruhába volt öltözve. Ez a név adatott neki: az Isten Igéje (...) királyoknak Királya és uraknak Ura.” Feszülten várja Jézus utolsó leheletét, hogy innen, a Golgotáról induljon el, immár nem a szenvedő Jézus, hanem a megdicsőült Krisztus.

Azzal kezdtem az első képnél, hogy különbséget szoktunk tenni a földi Jézus és a megdicsőült Krisztus között. Most ezen a képen, a Golgotán együtt van a földi Jézus, aki kileheli lelkét, és a megdicsőült Krisztus, aki lovon elindul a Jelenések könyve fehér lovasaként, hogy tér és idő fölött mindenhova elvigye az evangéliumát.

Az *Anna Kareninában* Mihajlov, a festő ezt mondta: „Nem festhetem meg azt a Krisztust, aki nincs a lelkemben.” Egy hasonló nevű festő, egy másik Mihály, Munkácsy Mihály azt a Krisztust festette meg, aki ott van a lelkében. Az a Krisztus az, aki vállalja a szenvedést, és ezért a Golgota, ez a kép legyen számunkra a böjti időben mintegy meditációul szolgáló hitbeli élmény is, mert ami itt történt, az értünk történt.

Utolsó utáni szóként hadd mondjam azt, hogy ebből a sajátos perspektívából látom magam előtt ezt a mozgó, figyelő tömeget, de a vásznon látok egy másik tömeget is. Ez a kettő szinte összemosódik. Én mégis azt szeretném, ha nem mosódna össze. Mert a vásznon látható tömeg többsége Jézus ellen

fordult, vagy csak közönyös szemlélődőként van jelen. Mi, akik itt mozgunk ebben a megrendítő teremben, Jézus mellett foglaljunk állást, fölismerve azt, hogy ami történt a Golgotán, s aminek előkészítése megvolt a passió-történetben, az azért történt, hogy nekünk életünk és üdvösségünk legyen.

Munkácsy Mihály nem egyszerűen csak kiábrázolta a szenvedő Jézust, hanem – ahogyan az előtérben egy fényképen majd látni is lehet – egy alkalommal, amikor a Jézust megjelenítő modell leesett arról a helyről, maga állt oda a kereszt elé, és odakötöztette magát a keresztre. Ez a Krisztus-arc bizonyos fokig Munkácsy arca. Azt hiszem, azért vállalta ezt, hogy ne egyszerűen a fizikai értelemben vett testtartással azonosuljon, hanem átélje azt, hogy mit jelent a jézusi szenvedés. Hogy ez őerte is történt, és ennek a megjelenítésével, ennek az ábrázolásával elmondja azt, hogy ez mindannyiunkért történt.

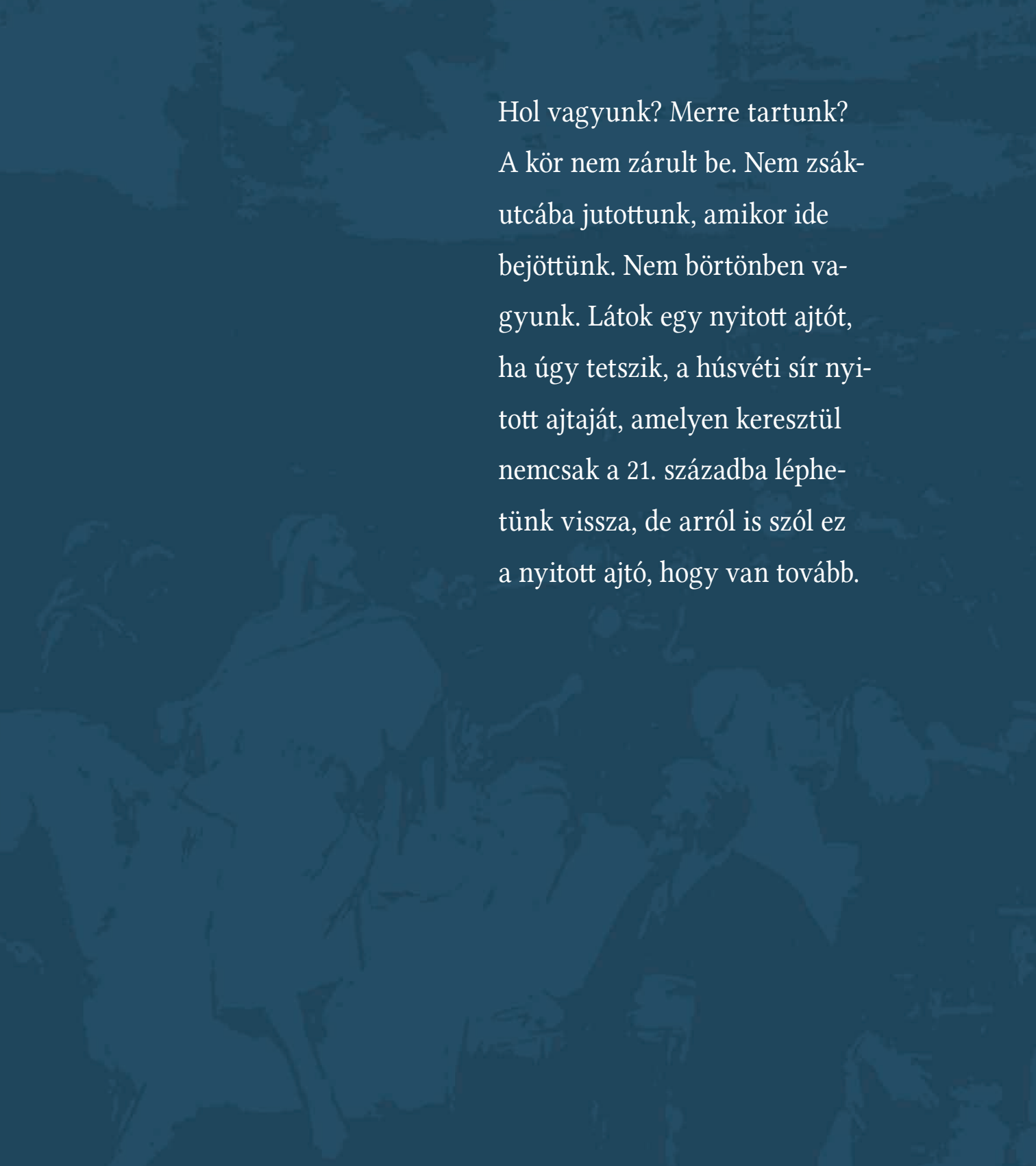

Hol vagyunk? Merre tartunk?
A kör nem zárult be. Nem zsák-
utcába jutottunk, amikor ide
bejöttünk. Nem börtönben va-
gyunk. Látok egy nyitott ajtót,
ha úgy tetszik, a húsvéti sír nyi-
tott ajtaját, amelyen keresztül
nemcsak a 21. századba léphe-
tünk vissza, de arról is szól ez
a nyitott ajtó, hogy van tovább.

Egy nagyon egyszerű kérdést fogok újra meg újra fölteni a következő félórában, amelyre jó lenne, ha mindig őszintén válaszolnánk, és lehet, hogy válaszaink a következő harminc-harmincöt percben változni fognak. Ez a kérdés így hangzik: Hol vagyunk? Vagy ha szabad nagyon személyesen fogalmazni: Hol vagy? Hol vagyok?

Nyilvánvaló, hogy az első kézenfekvő válasz: itt vagyunk a budapesti Nemzeti Galéria egyik gyönyörű termében 2011 bőjtjén. Én most mégis azt kérem, hogy egy pillanatra hunyjuk be a szemünket, és hagyjuk itt a 21. századot. Hagyjuk itt a magyar fővárost, a Nemzeti Galériát, nyissuk ki a szemünket, és érkezzünk meg a kétezer évvel ezelőtti Palesztina földjére, Jeruzsálembe, Pilátus palotájába, illetve a Golgota tövébe.

Hozzáteszem még azt a lehetőséget is, hogy a következő félórában beléphetünk ezekbe a képekbe. Munkácsy Mihály ugyanis nem oltárképet alkotott, amelyre föl kell nézni és messziről kell csodálni, hanem valamiképpen ezek a monumentális képek szeretnének minket belevonni abba a passiótörténetbe, amely mindannyiunk története is. Mindannyiunknak lehetőségünk van a következő félórában megtalálni a magunk helyét ebben a történetben. De ehhez nem elég, ha csupán a szemünk van nyitva. Hadd idézzek egy kis színes történetet. 1911-ben, tehát éppen száz évvel ezelőtt New Yorkban mutatták be ezt a képet John Wanamaker amerikai milliomos, műgyűjtő nagyáruházának a megnyitó ünnepségén, ahol talán ehhez hasonló vagy ennél is nagyobb tömeg gyűlt össze a kép előtt. A korabeli följegyzés szerint egy kislány, aki valahol hátul állt az édesanyjával, nem látott semmit, és kérte az asszonyt: „Vegyél föl a nyakadba!” Anyja fölvette a nyakába, és megkérdezte: „Látod már, kislányom?” Mire a döbbenetesen mély válasz, ahogyan csak a gyerekek tudnak fogalmazni, így hangzott: „Igen, látom, de nem hallom!”

Mi most azért vagyunk itt, hogy ne csak nézzünk, ne csak lássunk, hanem halljunk is. Ahogy dr. Bakó Zsuzsanna művészettörténész, ennek a kiállításnak

Szakcsi Lakatos Béla

a kurátora fogalmazott: „Az a célja ennek a páratlan kiállításnak, hogy ezek a képek elkezdjenek beszélni.” Mielőtt megszólalna a *Krisztus Pilátus előtt* című festmény, néhány adalék a kép születéséről.

Munkácsy Mihály 1874-ben jár Velencében, ahol nagyon megragadta Tintoretto négy passióképe. Hazaérkezve meglátogatja az akkori kalocsai

érseket, Haynald Lajost, akinél két hetet tölt, és sokat beszélgetnek egy lehetséges passiókép-sorozat terveiről. Erősen hatnak rá Rembrandt és Rubens képei. Harmincöt vázlatot készít, mielőtt nekifog ennek a monumentális képnek, amely 1881 húsvétjára készült el, tehát a százharminc éves születésnapját ünnepeljük hamarosan. Aztán elindult – túlzás nélkül mondhatom – világhódító útjára: Párizs, Bécs, aztán természetesen Budapest, Anglia, Egyesült Államok. Ott van a '83-as párizsi, a '93-as chicagói világkiállításon. S milyen furcsa, mennyire jellemző viharos történelmünkre, hogy

csak 1995-re érkezik meg majd Debrecenbe, ahol restaurálják, s augusztus 25-én először kerül egymás mellé a három kép. Tehát amit mi itt most látunk, azt Munkácsy Mihály így soha életében nem láthatta együtt.

De itt az ideje, hogy megszólaljon a kép, megszólaljon az evangélium, hiszen Munkácsy az evangéliumoktól ihletve alkotta meg ezeket a festményeket. János evangéliumának néhány sorát olvasom a 18. fejezetből, és időnként meg-megállok, egy-egy gondolatot fűzve hozzá.

„Jézust Kajafástól a helytartóságra vitték. Kora reggel volt. Akik vitték, maguk nem mentek be a helytartóságra, hogy ne legyenek tisztátalanokká, hanem megehessék a húsvéti vacsorát.” (Jn 18,28)

Akiket itt látunk, az akkori vallási élet vezetői, kényesek voltak a mózesi törvények, a tisztasági törvények megtartására, így pogány ember házába nem léptek be, legyen az akár a római császár helytartója. Ezért kellett Pilátusnak kijönnie. Micsoda döbbenetes, torz kép ez az újra meg újra saját életünkben

is tetten érhető képmutató vallásosságról, a kegyes kegyetlenek, a kegyetlen kegyesek tudathasadásáról, akik kényesek a vallási tisztaságra, de gyilkolni nem kényesek!

Pilátus tehát kénytelen kijönni, és János így folytatja: „...kijött hozzájuk az épület elé, és megkérdezte: »Milyen vádat emeltek ez ellen az ember ellen?« Ezt válaszolták: »Ha ez nem volna gonosztevő, nem adtuk volna át neked.« Pilátus erre ezt mondta nekik: »Vegyétek át ti, és ítéljétek el a ti törvényetek szerint!« A zsidók így feleltek: »Nekünk senkit sincs jogunk megölni!«” (Jn 18,29–31)

Itt szembesülünk a passiónak azzal a drámájával, amelyet biztos sokan ismerünk. Egy megszállott országban zajlik mindaz, ami most a szemünk előtt van, ahol a Római Birodalom korlátozott, illetve a zsidóktól megtagadott bizonyos jogokat. Például nem volt joguk senkit sem kivégezni. Hiába voltak vallási vádak Jézus ellen, ez kevés. El kellett vinni Pilátus elé, hogy megfelelő politikai vádatat koholva majd ő mondja ki az ítéletet.

Az első kísérletet hallhattuk az előző versekben, hogy Pilátus megpróbálja lerázni ezt a számára kényelmetlen ügyet. Ő, akinek alapvetően frusztrált, nagyon zavaros viszonya van a zsidósággal – erről majd fogunk hallani később egy verset is Reményiktől –, szeretne szabadulni az egész ügytől. Tele van csömörrel, megvetéssel a zsidósággal szemben, s ugyanakkor, ahol csak lehet, meg is alázza ezt a népet, hiszen ezért provokálja őket azzal, hogy „ítéljétek el ti!”

Miután az első kísérlete meghiúsul, behívatja Jézust, aki számára nem kérdés, hogy beléphet-e egy pogány helytartó házába. Pilátus megkérdezi tőle: „Te vagy a zsidók királya?” Jézus viszont ezt kérdezte tőle: „Magadtól mondod-e ezt, vagy mások mondták neked rólam?” (Jn 18,33–34)

Ismét egy nagyon fontos ponthoz érkezünk a passióban: van-e személyes véleményünk, hitünk Jézusról? Vagy mindig csak másokon tájékozódunk?

Mindig csak sodródunk a széljárással? Pilátusnak nincs saját véleménye, arrogáns mellébeszélés az evangéliumi tudósítás folytatása, hiszen Pilátus így vág vissza: „*Hát zsidó vagyok én? A te néped és a főpapok adtak át nekem téged: Mit tettél?*» Jézus így felelt: *»Az én országom nem e világból való: ha ebből a világból való volna az én országom, az én szolgálaim harcolnának, hogy ne szolgáltatassanak ki a zsidóknak. De az én országom nem innen való.»* (Jn 18,35–36)

Nem e világból való az ő országa, de ebbe a világba való! S ennek a világnak szüksége van arra a királyságra, arra az országra, amelyet Jézus hoz, ezért imádkozzuk sokan nap mint nap a tőle tanult imádságban így: „*Jöjjön el a te országod!*”

Pilátus mégis így folytatja: „*Akkor mégis király vagy te?*» Jézus így válaszolt: *»Te mondod, hogy király vagyok. Én azért születtem, és azért jöttem a világba, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról: mindenki, aki az igazságból való, hallgat az én szavamra.»* Mire Pilátus így szól: *»Mi az igazság?»* (Jn 18,37–38a)

Nem tudom, mennyire vesszük észre – részesévé válva ennek a fantasztikus dialógusnak –, hogy tulajdonképpen két ember fontos igazán ezen a képen: a két fehér ruhás alak. Ők beszélgetnek egymással, egyenrangú felekként. Pilátusnak megadatik az a lehetőség, hogy Jézustól halljon

Isten országa titkáról és arról az igazságról, amelyet Jézus hozott ebbe a világba. Sajnos ennek a keserű, cinikus, kiégett embernek kevés ez a lehetőség, nem ragadja meg. Kérdése: „*Mi az igazság?*” – talán sokunk szívében ott feszül megválaszolhatatlanul...

Ezek után Pilátus kimegy a zsidókhoz, és így szól hozzájuk: „*»Én nem találok benne semmiféle bűnt. Szokás nálatok, hogy valakit szabadon bocsássak a húsvét ünnepén: akarjátok-e hát, hogy szabadon bocsássam nektek a zsidók királyát?*» Ekkor újra kiáltozni kezdtek: *»Ne ezt, hanem Barabbást!*» Ez a Barabbás pedig rabló volt.” (Jn 18,38c–40)

Íme, Pilátus második kísérlete, hogy valahogy kilépjen ebből a perből, hogy valahogy Jézust és magát is mentse. De hiába a vallomás Jézusról: „*En nem találok benne bűnt.*” Hiába az érvelés: ez a szokásotok, itt a lehetőség, engedjük szabadon, akarjátok!

De a vak gyűlölet – milyen találó ez a magyar kifejezés – „gyűl-öl”. Ott feszül, gyűlik benne az ölés vágya, és nem látja, hogy azt öli meg, aki az életet hozza neki. Így lesz Barabbás tulajdonképpen az első, aki közvetlenül, egzisztenciálisan Jézusnak köszönheti a szabadulását, az életét a passiótörténetben.

S akkor most, amikor ennek a képnek a megtekintését lassan befejezzük, meg kell kérdeznem: Hol vagyunk?! Kívülálló, báméskodó nézők vagyunk még, vagy lassan az összefüggéseket is fölismerő látók? Talán már Barabbásként sejtjük, hogy ez a történet minket is egzisztenciálisan érint?

Hadd kérdezzem meg a legfontosabbat. Vajon pontos-e ez a cím: *Krisztus Pilátus előtt?* Tényleg Pilátus előtt állunk? Vagy sokkal inkább Krisztus előtt?

Hiszem, hogy a diadalmas Krisztus előtt állunk! Hozzá, felé tart az életünk, akár tudunk róla, akár nem. Íme, a diadalmas Krisztus, akit Munkácsy nem Jézusnak, hanem tudatosan Krisztusnak nevez a kép címében, aki megkötözve is szabad és Szabadító. Nézd, lásd és halld meg őt abban a rövid csendben, amely alatt lassan átsétálunk, átfordulunk a következő képhez.

Ecce homo – „Íme, az ember”. Fontos, hogy a képre nézve egy apró részletre is felfigyeljünk: az évszámra. 1896-ban készült ez a kép, tehát kronológiailag ez az utolsó a három közül. A bibliai történet logikája szerint viszont helyes, hogy most itt van középen. Tudnunk kell arról, hogy ez a kép – valaki így fogalmazott, talán kicsit kegyetlenül, igazságtalanul – Munkácsy Mihály fáradt, utolsó alkotása.

Kádár Gábor grafikus nyomdász beszélt rá arra, hogy fessen még egy képet a már akkor régen kész *Krisztus Pilátus előtt* és *Golgota* után. Igazán egy feltámadáskép kívánczozott volna harmadiknak, de az ekkor már nagyon beteg Munkácsy inkább újra Pilátus drámájába helyezte bele magát. Talán a saját vergődését, kínlódását is jobban kifejezte ez a kép, amely 1896-ra készült el. Ez is

megjárta Bécs, Brüsszel, Anglia, Írország és Amerika kiállítótermeit is, s végül 1930-ban a debreceni múzeumban talál otthonra Déri Frigyes jóvoltából.

Valójában Munkácsy saját magát is belefestette ebbe a Jézus-arcba. A saját, egyre súlyosbodó emberi nyomorúságát, betegségét, hiszen négy évvel később meghal. A Feltámadott helyett inkább a fájdalmaik férjével szembesít minket, azzal, akiről már Ézsaiás így jövendölt, és most nézzük ezt a Krisztus-arcot:

*„Nem volt neki szép alakja,
amiben gyönyörködhattunk volna,
sem olyan külseje,
amiért kedvelhettük volna.
Megvetett volt, és emberektől elhagyatott,
fájdalmak férfia, betegség ismerője.
Eltakartuk arcunkat előle,
megvetett volt, nem törődtünk vele.
Pedig a mi betegségeinket viselte,*

*a mi fájdalmainkat hordozta.
Mi meg azt gondoltuk,
hogy Isten csapása
sújtotta és kínoztta.
Pedig a mi vétkeink miatt kapott sebeket,
bűneink miatt törték össze.
Ő bűnhődött, hogy nekünk
békeségünk legyen,
az ő sebei árán gyógyultunk meg.
Mindnyájan tévelyegtünk,
mint a juhok,
mindenki a maga útját járta.
De az Úr őt sújtotta
mindnyájunk bűnéért.
Amikor kínozták, alázatos maradt,
száját sem nyitotta ki.” (Ézs 53,2b–7a)*

S Jézus valóban néma ebben a jelenetben. Pilátus viszont kétségbeesetten keresi a kiutat, a menekülést a maga számára s annak a furcsa fogolynak a számára, akivel nem tud igazán mit kezdeni. Újra Jánost idézem: „*Akkor Pilátus elvitette Jézust, és megkorbácsoltatta. A katonák tövisből koronát fontak, a fejére tették, és bíborruhát adtak rá; oda járultak hozzá, és ezt mondták: »Üdvöz légy, zsidók királya!« – és arcul ütötték.*” (Jn 19,1–3)

Ezt a meggyötört embert állítja ki Pilátus maga mellé. A kegyetlen római együttérzést remél a néptől, szánalomra számít, de helyette marad a vak gyűlölet. És talán így is igaz lehet, kicsit keserűen, a kép címe: *Íme, az ember, az emberek.* Az uszítható, manipulálható tömeg, akikről Karinthy írja tragikus novelláját, amelyet biztos sokan ismerünk. Lehet, hogy külön-külön Krisztus mellett lennének, de együtt Barabbásra szavaznak. Brutális férfiarcok, szelíd

nők. S ott a tömegben fölismerhető Magdolna, Nikodémus, Arimátiai József, Péter és János apostol.

Pilátus tovább próbálkozik a tömeggel: *„Tudjátok meg, hogy semmiféle bűnt nem találok benne.« Ekkor kijött Jézus az épület elé, rajta volt a töviskorona és a bíborruha. Pilátus így szólt hozzájuk: »Íme, az ember!«» (Jn 19,4c-5)*

Ez Pilátus újabb hitvallása: Jézus a bűntelen ember, az igazi Ádám, a valóságos ember. A főpapok és a szolgák azonban így reagálnak: *„Feszítsd meg! Feszítsd meg!”* Pilátus újra menekülőre fogja: *„Vegyétek át ti, és feszítsétek meg, mert én nem találok bűnösnek.” (Jn 19,6)*

Egyszerre kétségbeesett menekülési kísérlet ez a mondat, s újra a zsidókat megalázó provokáció. Nem is marad el a válasz: *„Nekünk törvényünk van, és a törvény szerint meg kell halnia.” (Jn 19,7)*

Ezen a ponton nagyon fontos mondatot ír le János: Pilátust ezt meghallva nagy félelem fogja el. Mitől? Kitől fél Pilátus? Mit, kit fél Pilátus? Eszünkbe juthat, ahogy Luther Márton magyarázza a parancsolatokat: *„Istent kell mindennél jobban félnünk és szeretnünk.”* Csak az egészséges istenfélelem és -szeretet űzheti el azt a bénító rettegést, amely fogságába keríti a római helytartót.

Sok minden történik még. Pilátus újra beviszi Jézust, és a hatalomról kezdenek el beszélgetni, amelynek kapcsán Jézus figyelmezteti Pilátust arra, hogy a hatalmat felülről kapta.

Jézus az egyetlen, aki önként tudott lemondani hatalmáról, s ezt a hatalmat csak mások megmentésére vetette be. Pilátus újra próbálkozik, hogy szabadon bocsássa, de végül megszarolják: *„Nem vagy a császár barátja, ha nem ítéled el.”* Ez az a pont, ahol Pilátus megadja magát. A megszarolt helytartó kapitulál, nincs tovább út másfelé, csak a Golgota felé.

De mielőtt elindulnánk, kérdezem újra: Hol vagyunk? Hol vagy? A gyűlölködő tömegben? A sarokba szorított, rettegő helytartóban? A tehetetlen szimpatizánsok között? Íme, nézd, lásd és halld: itt az ember, az istenem-

ber, aki töviskoronásan is király. Induljunk el most csendben, őt követve a Golgota felé.

Itt állunk a kereszt tövében, 1884-ben készült el ez a festmény. Három éven át dolgozott rajta a mester, tizenöt vázlatot készítve. Van egy döbbenetes fotó, amelyet a kiállításon is láthatunk. Munkácsy úgy akarta a kereszt fájdalmát átélteni, hogy saját magát kötöztette föl a keresztre, hogy így azonosuljon a szenvedő Krisztussal.

Kiket látunk ezen a képen? Van itt közönyös zsidó ácsmester kezében a szerkocével, aki elvégezte a dolgát. Neki egy a sok kivégzés közül – megy haza. Van ott a sor végén egy másik jellegzetes zsidó arc, aki a mellét verve bűnbánóan menekül, mert érzi, hogy ami itt történt, az rettenet. S látunk egy titokzatos alakot, akiről majd még hallunk: az a bizonyos fehér lovas...

Most nemcsak nézünk, látunk, hanem olvashatunk is, hiszen valami odakerült a kereszt fölé, amiről Reményik Sándor egy fantasztikus verset írt.

A pörnek vége. Elvégeztetett...
Véres a kereszt tövében a fű.
A helytartóban forr a néma düh
S egy gondolat tépi a másikat.
„Rongy csőcselék, én unlak titeket,
Unom a vágyatok, a hitetek,
A papjaitok ragyogó ruháját,
A mellükverő messiásokat,
A nap hevét ez átkos ég alatt,
A zagyva szókat, buja színeket,
És magamat és uramat, a császárt,
Ki bíróvá tett ilyen nép felett.
»Feszítsd meg!« üvöltötték a fülembé.
Amíg unottan odalöktem nékik.

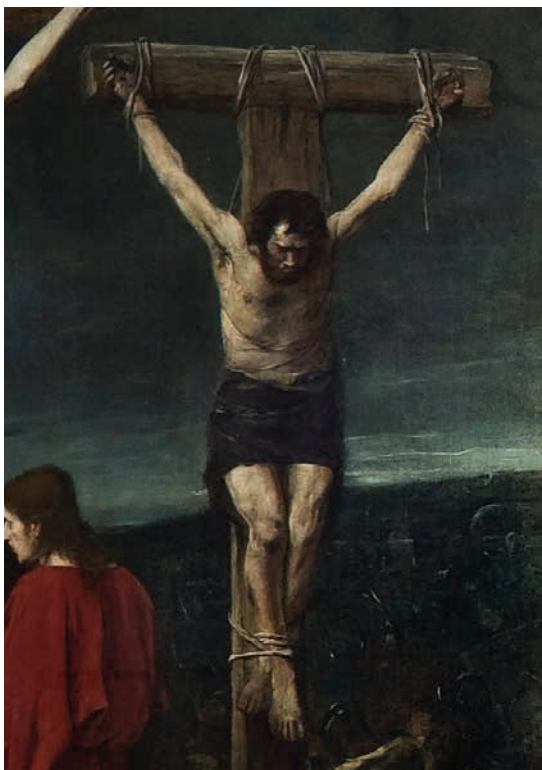

Szegény bolond! Pedig csak álmodott,
Csak álmodott egy létráról az égig.
Csak álmodott, de ezeknél tán szebben.
Már szürkül fenn a Koponyák hegye –
Vajjon álmodik-e még a kereszten?
Valamit szólt nekem az igazságról,
Azután némán vérzett, ragyogott.
Gúnnyal kértem: az igazság micsoda?
Felelé: »én vagyok«.
Eh, hát kicsoda nékem ez az ember?!
A csőcselék morajlott, mint a tenger,
Én untam, untam amazokat, ezt is.
Egy messiással több vagy kevesebb,
Pilátus lelke nem lesz nehezebb
És könnyebb tán ez istenverte föld,
Untam a dolgot. Odalöktem. Vége.
»De jaj! vajjon kire szállott a vére?!«
Az alkony megy, az est, az éj leszáll,
De a helytartó nyugtot nem talál.
»Feszítsd meg!« üvöltötték a fülembé
És nekem nem volt elég fegyverem,
Nem volt elég lándzsásom odakünn,
Vagy – vagy üres volt talán a szívem?
Eh mit bánom én, a bölcs szív üres,
Bús madarak, el a szívről, hess!
»Feszítsd meg!« üvöltötték a fülembé.
Mi közöm hozzá? feszítsétek hát,
Te véres kezű, szennyes csőcselék,
Feszítsd, feszítsd meg hát a Messiást!
Él-e, meghal-e, egy marad az átok,

Isten se váltja meg ezt a világot.
Mi közöm hozzá? Feszítsétek hát!
Vigyétek! – Vitték. A kereszten holt.
Ki tudja, talán mégis király volt!”
Csend most. De hallga! most az éj kopog,
Pilatus pitvarában a papok.
„Uram, mi véled egyet így nem értünk,
Ahogyan írtad, botránkozás nekünk,
Rexnek, Uram, csak ő mondta magát,
Nem készítetted jól a Golgothát!”
Ni, milyen furcsa rőt láng a szemén!
Ím kővé vált a nádszál: oly kemény.
(Odafenn csendbe hallgat a kereszt.)
Pilatus nő, ahogy beszélni kezd:
„A Messiástok megmenteni késtem,
De négy betűt a keresztjébe véstem,
E négy betű az én becsületem,
Hajótöröttségem utolsó roncsa,
Hitetlen hitem, büszke makacsságom,
Egy akarat az akaratlanságon.
E négy betű az én becsületem.
Hadesre! ez a négy betű marad!
Ha alá kéne temetnem e várost,
Rómát, az Imperatort, magamat:
E négy betű az én becsületem!!
Papok, zsidók, hozzátok szólok nyíltan,
Halljátok: amit megírtam, megírtam.”
Benn csönd, de künn az éj zsoltárba kezd
S áll a zsoltáros éjben a kereszt.

Vajon igaza van-e Reményiknek? Tényleg Pilátus hitvallása ez a négy betű? Nem vagyok biztos benne. Lehet, hogy csupán egy újabb cinikus fricska: „Lám, zsidók, nektek csak ilyen király jutott.” De nem is az a lényeg, hogy mit akart Pilátus, hanem az a tény fontos számunkra, hogy az akkor ismert három világnyelven, zsidó, görög és latin nyelven ott van a lényeg: a názáreti Jézus, a zsidók királya látható a kereszten.

Mondhatjuk: többnyelvű tömegkommunikáció, „breaking news”. Hír, amelyre mindenkinek oda kell figyelni, mindenkinek meg kell tudnia, hogy mi történt, hogy ki függ a kereszten.

S most pedig hallgassuk újra, mit mond a kép, hiszen Jézus a kereszten is prédikál, szószékké válik a kereszt. Első szava – milyen jellemző ez is – gyilkosaiért hangzik: „*Atyám, bocsáss meg nekik!*” (Lk 23,34)

Majd odafordul a mellette agonizáló gonosztevőhöz, aki tőle kér irgalmat, és megígéri neki: „*...ma velem leszel a paradicsomban.*” (Lk 23,43)

A harmadik szó a kereszt tövében zokogó Máriához és a döbbsen, némán álló Jánoshoz szól, akiket egymásra bíz a Mester. Igazi lelkigondozás ez onnan, a keresztről.

Jézus csak a negyedik megszólalásánál kezd el magával, saját nyomorult helyzetével is foglalkozni, amikor az ég felé kiáltva fohászkodik: „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” (Mt 27,46) S mi sejtjük, tudjuk a választ: miattunk, értünk hagyta őt el az Isten.

Majd felszakad egy rövid kiáltás, amely jelzi, hogy Jézus testileg is valóban szenved, nemcsak lelkileg: „*Szomjazom.*” (Jn 19,28)

Végül a János szerinti utolsó mondat hasít bele a nagypéntek délutáni homályba: „*Elvégeztetett!*” (Jn 19,30) Ez az, amit Munkácsy címként adott latinul ennek a képnek: *consummatum est!* Azaz: beteljesedett, célba ért a megváltás műve.

S ekkor a nap elsötétült, amit Munkácsy gyönyörűen ábrázolt. S Lukács utolsó mondatként följegyezi még: „*Atyám, a te kezébe teszem le az én lelkemet!*” (Lk 23,46)

Ott a derengés a sötét égen: valami van tovább, lesz tovább! Erre utal a titokzatos fehér lovas, a Jelenések könyvének 19. fejezetéből ismert szimbólum. Hadd idézzem János látomását: „*És láttam a megnyílt eget: íme, egy fehér ló, és aki rajta ül, annak neve Hű és Igaz, mert igazságosan ítél és harcol (...), és vérbe mártott ruhába volt öltözve. Ez a név adatott neki: az Isten Igéje.*” Jel 19,11–13) Ha jól megnézzük, a lovas arcvonásai megegyeznek a keresztre feszített Jézus vonásaival!

Lehet, hogy Munkácsynak nem volt már ideje és ereje megfesteni a föltámadás képét, de ez a titokzatos lovas utal arra, hogy van tovább. Hiszen erről szól a Jelenések könyve is: „*Ruhájára és derekára az a név van írva: Királyoknak Királya és uraknak Ura. És láttam, hogy egy angyal áll a napban, aki hatalmas hangon kiáltott: »Jöjjetek, gyülekezzetek össze az Isten nagy vacsorájára.«*” (Jel 19,16–17)

Hol vagyunk? – kérdezem utoljára. Merre tartunk? A kör nem zárult be. Nem zsákutcába jutottunk, amikor ide bejöttünk. Nem börtönben vagyunk. Látok egy nyitott ajtót, ha úgy tetszik, a húsvéti sír nyitott ajtaját, amelyen keresztül nemcsak a 21. századba léphetünk vissza, de arról is szól ez a nyitott ajtó, hogy van tovább.

A Golgota nem végállomás. Van kiút, ha követjük a fehér lovast, ha hallgatunk ezeknek a képeknek az üzenetére, az evangélium szavára. Van tovább! A csodálatos trilógus folytatódik, a trilógia nem ér véget ezen a helyen. Van tovább, van kihez megérkeznünk. Jöjjetek! Az Úr menyegzői örömlakomájára vagyunk hivatalosak!

J E L E N I T S I S T V Á N

Amióta ő is meghalt a mi halálunkkal, nem is akármilyenel, hanem a leggyalázatosabbak egyikével, azóta tudjuk, hogy a halálnak is van értelme. Minden halálnak és a mi halálunknak is.

Megilletődve szólalok meg itt, ezek előtt a képek előtt ennek a nagyböjti elmélkedéssorozatnak az első délutánján.

Hogyha itt megállunk, elég szokatlan, megrázó helyzetben érezzük magunkat, mert azt megszoktuk, hogy Krisztus keresztre feszítéséről képeket lássunk, vagy hogy a passiónak a képei, a jelenetei például egy keresztút sorozatában megelevenedjenek előttünk, de ez a három kép szokatlan, különösen ebben az összeállításban: egy félkörívet alkotnak, és mi ennek az elképzelt körnek a középpontjában állunk, így nézünk szét. Kicsit olyasféleképpen érezzük magunkat, mint Ópusztaszeren, a Feszty-körkép szemlélésekor: nem valahonnan kívülről tekintünk be a képbe, hanem mintha mi is ott állnánk, ahol ezek a jelenetek játszódnak, és mintha mi is nemcsak nézői, hanem szereplői volnánk annak a történetnek, amelyről ezek a képek szólnak. Valahogy így is a helyes talán az elmélkedésnek a pozícióját megjelölni, hogy a saját viszonyunkat is keressük ahhoz, akit a képen látunk, azokhoz az eseményekhez, amelyeknek nemcsak az emlékét, hanem a valóságát is földézik előttünk ezek a képek a maguk megrázó eszközeivel.

Egy talán technikai jellegű megjegyzés: Munkácsy nem egyszerre, közvetlenül egymás után festette ezeket a képeket, nem is abban a sorrendben, ahogy az események sorrendje a felállítás rendjét diktálja, a témájuk egységén túl mégis valami érdekes közösség van bennük, a festői megrendezésükben. Hogyha megfigyeljük és először még messziről méregetjük az egészet, nem is az alakokat, hanem a képek ránk gyakorolt összbnyomását véve figyelembe, akkor talán azt látjuk, hogy minden képnek a jobb oldalán – ha szemből nézzük – van a kiemelkedő pontja, ami felé a többi alak néz. A figyelmünk a kép bal oldala felől a jobb oldal felé fordul; ahogy egy könyvet is balról jobbra olvasunk, valahogy így olvassuk ezeket a képeket is.

Vukán György

Különös, hogy a történetileg vagy az események sorában első képet nem a bal oldalra állították föl, mert akkor kényelmesen járhatnánk végig ezt a balról jobbra vezető utat. Itt most a képek sorában jobbról balra kell elindulnunk, de a képekből egyenként úgy olvassuk az eseményeket, hogy bal oldalról indul a tekintetünk, és azután emeljük a jobb oldal felé.

Az első kép címe *Krisztus Pilátus előtt*. Érdekes, hogy a cím nem Jézus Pilátus előtt. Jézus a polgári neve volt Jézusnak. A Krisztus név már a rangját, a küldetésének a tartalmát jelenti, és azt jelenti, hogy a Messiás, a Megváltó Pilátus előtt. A főalak ezen a képen egy emelvénytől fölemelve Pilátus,

és tulajdonképpen feléje néznek a többiek, az ő ítéletét várják. De a legfontosabb alak a képen mégis Krisztus, aki lenn áll a talajon, ennek a belső térnek a padlózatán, és a szeme egy magasságban van az ülő Pilátusnak a szemével, és a többi szereplő feje fölött suhan el a pillantása, amint a tekintetét Pilátusra emeli.

Jézus tudja, hogy élet és halál kérdése vetődik itt föl, sőt azt is tudja, hogy innen nincs visszavezető út. Tulajdonképpen a halálra készül. De nem arra, hogy ágyban, párnák közt haljon meg. Nem is arra, hogy csatatéren lovak

patája tapossa szét, mint ahogy Petőfi megálmodta ezt magáról, hanem arra, hogy elítéltként haljon meg a kereszten. És amikor bírója elé állítják, akkor ő nem küzd az életéért, nem reménykedik abban, hogy ha ügyesen lép föl, akkor sikerül ennek az embernek a bizalmát megnyernie, és ő ártatlannak fogja kijelenteni. Jézus eléggé világosan tudja, hogy ez a Pilátus nem az az ember, aki hajlandó volna melléje állni, hanem akkor is, ha megbizonyosodik belsőleg arról, hogy ő ártatlan vagy hogy nem érdemel halált, ki fogja mondani rá a halálos ítéletet. Ennek a tudata teszi Jézusnak az arcát, az alakját olyan nyugodttá. A haláltól nem retteg. Nem könnyű szívvel indul neki, de nem is rettegve, és tudja, hogy az ítéletet ez az ember

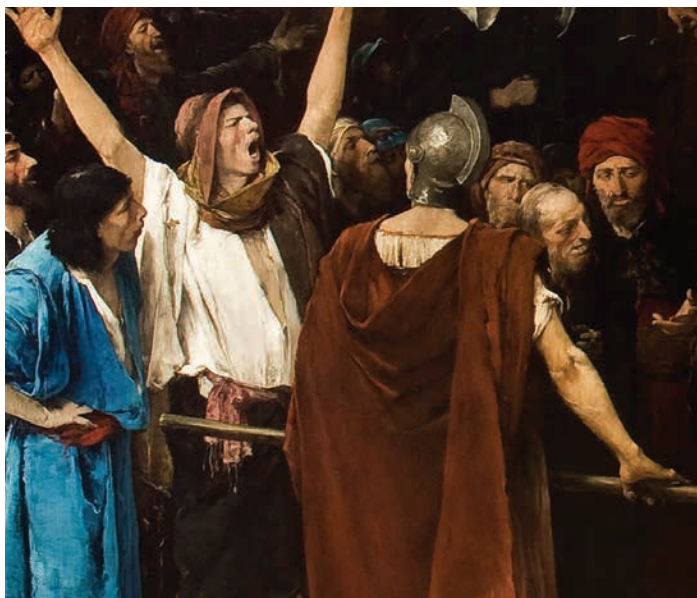
fogja majd kimondani rá, aki nem mer szembenézni vele, aki nem tudja az ő tekintetét elviselni, de azért mégsem ez előtt az ember előtt hajlik meg. Nem azt mondja, hogy erősebb vagy nálam, mert tiéd a hatalom és tiéd a rang, hanem azt mondja, hogy nem volna hatalmad rajtam, ha onnan felülről nem kaptad volna. Ő valamiképpen az Atya kezéből fogadja el azt, ami rá vár. Azt is, hogy ilyen tétova emberi kezekbe kerül a sorsa, azt is az Atya akarataként fogadja el, és bólint rá. Pontosán ezért nem valami egzaltált, vádló, küzdő embernek a benyomását kelti, hanem egy méltóságteljes, tiszta embernek a benyomását, aki fölött összecsapnak a kisszerű emberi elfogultságok, a gyávaság és a rosszindulat hullámai, és aki mindezek mögött mégis azt az Isten keresi, szolgálja, annak a küldetését vállalja, akit Atyjának ismer. És ugyanakkor tudja, hogy ennek nem valami szeszélye állítja őt ebbe a helyzetbe, hanem az az elhatározása, amivel ezeknek az embereknek a megváltását célba vette. Jézusnak az emberekért, értünk kell meghalnia. És ennek a tudatában vállalja azt, ami rá vár. Ez teszi az alakját ilyen kiegyensúlyozottá, biztossá. És mi látszik a körülötte lévőkön, akik vádolják, vagy akik az arcát, tekintetét fürkészik, akik a közhangulatot igyekeznek ellene hangolni? Ezeknek az embereknek a tekintetét elsötétíti mindenféle kisszerű emberi elfogultság, indulat, félelem, a maguk hatalmának vagy a rájuk bízott feladatoknak a féltése.

Maga Pilátus átlát ezeknek a kisszerűségén, és látja, tudja, hogy Jézus ártatlan – nemcsak hogy ártatlan, hanem hogy egy fejjel nagyobb a többieknél. Épp ezért nem mer szembenézni vele, mert ő sem elég nagy ahhoz, hogy ezt a felismerést kimondja, hogy ennek érvényt szerezzen olyan áron is, hogy miatta őt eláztatják a császárnál, akinek a jóindulatát mindennél többre tartja. Nem hős Pilátus sem, de ő az egyetlen tisztánlátó ember, aki pont azért nem mer szembenézni Jézussal, mert tudja, hogy Jézusnak igaza van, és nagyon-nagyon szégyelli

magát, de nem elég nagy ahhoz, hogy melléálljon annak, akit eléggé jól ismer, hogy ártatlanságáról, nagyságáról, igazságáról meg legyen győződve.

Ilyen mélységek nyílnak meg előttünk, amikor ezt a jelenetet figyeljük, és azután elgondolkodunk azon, hogy ez milyen tanulságokkal jár számunkra.

Pilátuson kívül mi vagyunk, akik Jézust ismerjük. Hátat fordít nekünk ez a törvényszolga, aki a lándzsájával meghatározza az embereknek a mozgásterét, és aki ezt az egész jelenetet valamiképpen megrendezi. Mi sem védhetjük meg Jézust, de melléállhatunk. És azután elgondolkodhatunk azon, mennyire fontos volna, hogy sose vakítson el minket semmiféle indulat, önzés, kisszerűség, amikor mások fölött ítéletet kell mondanunk, hogy sose legyünk gyávák ahhoz, hogy kiálljunk valaki mellett, akit ártatlannak ismerünk, különösen akkor, ha az ítékezésnek a felelőssége ránk van bízva, akár egy tanárra, egy konferencián vagy egy feleltetés alkalmával, akár más emberre az élet mindennapjaiban.

Jézus azt mondta, hogy amit egynek a legkisebbek közül tesztek, azt velem teszitek. Éheztem, és ennem adtatok, mezítelen voltam, és felruháztatok, vagy pedig éheztem, és megtagadtátok tőlem az alamizsnát. És mezítelen voltam, és nem adtatok ruhát, hogy magamra öltsem. – Mikor láttunk téged éhesnek, ruhátlannak? – Amit egyyel a legkisebbek közül tettetek, velem tettétek. Amit egytől megtagadtok, tőlem tagadjátok meg. Valahogy ezt érezzük, és nagyon elhatározzuk magunkban, hogy nem akarunk ártatlan emberek feje fölött pálcát törni, és nem az érdekeknek, nem a tömeghangulatnak a sodrában ítélnünk, ha ítélnünk kell, és azután azt is elhatározzuk magunkban, hogy szeretnénk olyan világosan látni mindig Jézus alakját, ahogyan itt, ebben a helyzetben megjelenik Pilátus előtt és előttünk. Nem akarjuk lesütni a szemünket előtte, és nem akarunk más

dologra gondolni, amikor az ő vállalkozásának ez a nagy ereje, tisztasága megjelenik, fölfénylik előttünk, hanem tudjuk, hogy abban a világban élünk, amelyet ő a halálával, a szeretetével teljesített be, és amelynek az erőviszonyait az ő passiója jelöli ki.

A második kép, amelynek a szemlélői lehetünk, megint csak Pilátust és Jézust állítja elé. Itt már egymás mellé kerültek, és az emelvényen Jézusnak az alakja magasodik elé. Pilátus, aki az előbb ott kuporgott az ítélőszéken, most hajlong. A nép előtt is, amelyet meg akar nyerni, mert valamiképpen mégis szeretné megszabadítani Jézust, és Jézus előtt is, akire most rámutat. Ez a Jézus nem egészen úgy jelenik meg előttünk, mint ahogy az előző képen láttuk. Közben valami történt vele. Levetkőztették, bíbor köpenyt raktak rá. Kicsúfolják, mert ez a köpeny királyi köpenynek látszik, de valójában egy rossz, levetett katonaköpeny. Rongyokba öltöztetik, és a fejére tövisből font koronát tesznek, kezébe királyi pálcaként nádszálát adnak, mert azt mondják, ez a zsidók királya. És a testén is vannak hegek, nyomok, mert közben nemcsak megkötözték a kezét, hanem meg is ostorozták. Ez a Jézus olyan ember, akit a kínzásoknak az első sorozata már megdolgozott. És valamiképpen már nem is az emberek tekintetét keresi a szemével, nem is Pilátusét. Pilátus rámutat, és azt mondja: „*Íme, az ember!*” János evangéliumában szerepel Pilátusnak ez a mondata, ezzel mutatott rá Jézusra. Talán az egybegyűlt tömeg rokonszenvét, szánalmát akarta megnyerni Jézus számára. És azért is hagyta, hogy így kicsúfolják, azért is hagyta, hogy megostorozzák, és a sebhelyeitől megrútítva álljon a nép elé, mert valamiképpen azt akarta mondani, hogy ettől az embertől nincs mit félnetek, nem olyan jelentős ellenfél, hogy haragudnotok kellene rá, vagy valami bajt csinálhatna, gyöngé ahhoz, hogy ekkora indulattal kellene felé fordulni. Valahogy így beszél ez a Pilátus. Nem mer Jézus ártatlanságáról kijelentést tenni, nem meri megtagadni azt, hogy jóváhagyja, amit az ellenségei terveznek, ugyanakkor szeretné mégis

a közhangulatot mellé állítani, ezáltal lehetőséget nyitni számára ahhoz, hogy éljen még. Talán még harminc, negyven, ötven évet is élhetne, ha az emberi lét végső határáig élni hagyná az Isten.

De Jézus megint csak nem azért drukkol, hogy hátha sikerül, amit Pilátus tervez. És nem alázattal, hálásan néz Pilátusra, vagy alázattal hajol meg a tömeg előtt, amelynek az ítéletét várja, hanem az égre emeli a szemét. És mint aki a szenvedésének, a passiójának az első megpróbáltatásain túl van,

most már még inkább az Atyára figyel, az ő kezéből fogadja el azt, ami eddig történt vele, és ami még ezután vár rá.

Jézus szenvedéstörténetét az evangélisták írták meg, de Szent Pálnak a filippibeliekhez írt levelében olvassuk azt a híres himnuszt, amelyik talán az őskeresztény egyháznak a Krisztus vállalkozását földidéző liturgikus imádsága volt, mely szerint Jézus az Istennel való egyenlőségét nem tekintette olyan dolognak, amelyhez mindenáron ragaszkodnia kellene, hanem inkább kiüresítette önmagát, és olyanná lett, mint egy ember. És engedelmes lett mindhalálig, mégpedig a kereszthalálig (Fil 2,6–8).

Ez a Krisztus engedelmes lett, az Atya akaratát fogadta el, és nemcsak a nép jóindulatáért nem tesz erőfeszítéseket, hanem az evangélium szerint az Olajfák hegyén még imádkozott, hogy „ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár”, de akkor is hozzátette, hogy „de ne az én akaratom legyen meg, hanem a tiéd”. Itt pedig már nem könyörög az Atyához sem, hanem elébe tárja a sorsát, és ez az önkiüresítés, amely nem is csak az emberi lét megszokott mélységeit kész megjárni, mert mindannyian

meghalunk egyszer, de keresztre feszítettetni, az talán a sokféle lehetséges halál közül is az egyik legfájdalmasabb, a legmegalázóbb. És ezt a megfeszítettést vállalja Jézus, a kiüresítésnek, önmaga kiüresítésének ezt a fokát.

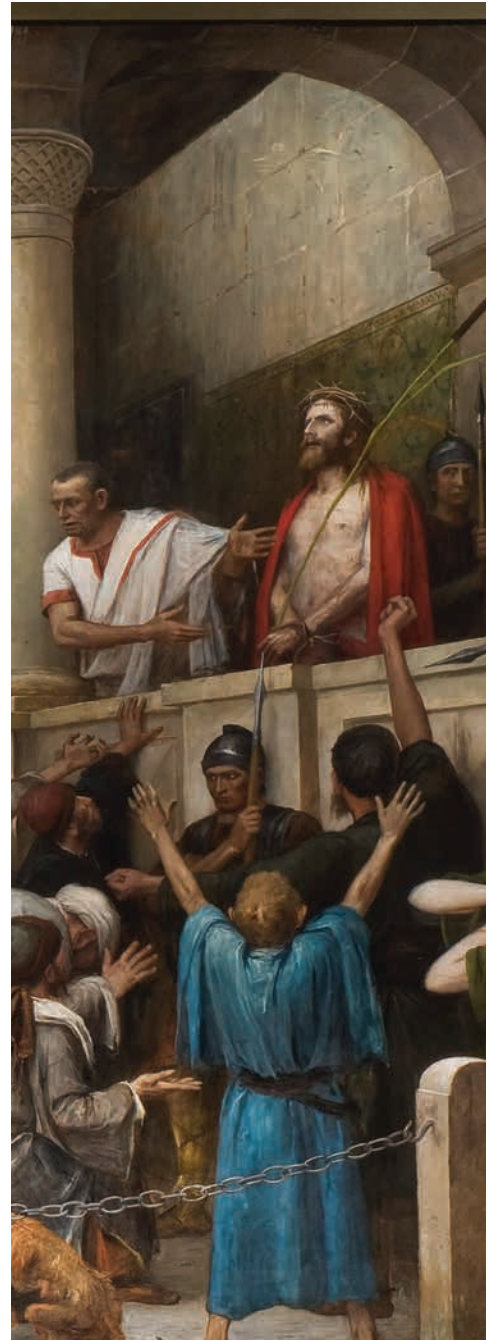
Pilátus rámutat: „Íme, az ember!” Nem azt tagadja ezzel, hogy Jézus Isten, hanem azt állítja, hogy valóságos ember lett. Nem úgy, mint mi, mert minket

nem kérdeztek meg, hogy akarunk-e emberként élni, hanem az Isten akaratából, apánk, anyánk akaratából megszülettünk, de Jézust megkérdezte az Atya, és Jézus akarta ezt a vállalkozást, ennek az önküresítő vállalkozásnak az útját végigjárni, és most kész arra, hogy az utolsó lépcsőfokokat is megtegye.

Gyöngeségében bizonyul erősnek. Megrázó – és a festő csodálatos tehetségéről árulkodó – megoldás, hogy nem egy egzaltált arcot mutat be, nem is egy összetört arcot, hanem egy magasba tekintő és a rá váró megpróbáltatásokkal számot vető embernek az arcát és a tekintetét. Ha Jézusnak ezt az arcát nézzük, akkor érezzük azt, hogy a gyöngeség útján indul el. Nem kéri, hogy légió angyalt küldjön az Atya, aki megszabadítja őt, vagy hogy szokatlan belső erővel tegye őt hőssé ebben a vállalkozásban. Georges Bernanos írta valahol: „Nem a hősök halálával halt meg, hanem a gyenge emberek halálával.” De nem a halálra gyenge emberek halálával, hanem azokéval, akik a halál megaláztatásaival együtt ezt a gyöngeséget is elfogadják, és nem kívánkoznak hősi pózokra, amelyekben valahogy támaszt lelhetnének, hanem átélik ennek az egész történetnek az összeomlását. És Jézus tudja, hogy pont ez az Atya akarata, mert emberré lett, de úgy lett emberré, hogy minden ember sorsát nem tudta magára venni. Az emberség azt jelenti, hogy a sokfajta emberi lehetőség közül egy jut mindannyiunknak. Egymás bőrébe bújni nem tudunk, de ő a gyöngék közé akart állni, ha már emberré lett, és nem a hősök közé; a szenvedők szenvedésében is osztozni akart, és az egyedül szenvedőknek, az elítélteknek, a környezetüktől nem vigasztalt, hanem kicsúfolt embereknek a sorsát is magára akarta venni, hogy később senki se érezze magát egyedül, ha hasonló körülmények közé kerül.

Valami ilyesméről beszél ez a kép, és az is érdekes, hogy mint-ha a környező tömegnek a magatartása most már többértelművé válnék. Az örök döbbenet tartják fenn a rendet, és van, akiben

a lázadó vagy vádló indulatok figyelmes csodálattá alakulnak át. Ezek az emberek Jézus helyett Barabbást választják, és nem elég elszántak arra, hogy Pilátus szavára megforduljanak, és Jézust a tömeg határozatával vagy indulatával szabadnak nyilvánítsák, de belsőleg őket már nem olyan egyértelműen fordítja Jézus ellen az elkeseredésük vagy a főpapok szava, hanem a kitárt karjaik mögött megjelenik valami csodálkozás, valami

ámulat. Talán hallják már magukban, amit Jézus majd később fog mondani az evangélista szerint: „*Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek.*” (Lk 23,34) Hogy ez az ember nem ellenükben teszi, amit tesz, hanem valami módon csodálatos alakká magasztosul előttük. Melléállni nem mernek, de már nem gondolják, hogy az ellenségükön kell az ordításukkal vagy az erőszakosságukkal diadalmaskodniuk.

A trilógia harmadik képe a Golgota jelenetét ábrázolja. Az első kép egy zárt térben mutatta előttünk az alakokat, amelynek az ablakából láttunk ki a külvilágba. A második kép egy palotának, Pilátus palotájának az oldalánál, már a szabadban, mégis épületszerkezetek között állította elénk Jézus és Pilátus alakját meg a körülöttük összegyűlt tömeget. Itt pedig a szabad térben vagyunk, a Golgotán.

Ismét a jobb oldalon van a súlypontja a képnek, de ez a jobb oldal most nem Pilátust állítja elénk, hanem Jézust a kereszten, amelyre fölemelték. Evangéliumi mondat juthat az eszünkbe: „...*ha felemeltetem, magamhoz vonzok mindenekeket.*” (Jn 12,32) Nincs olyan nagyon magasra emelve ez a Krisztus. Nem tudjuk, a valóságban milyen magas is volt a kereszt. Képeken sokszor látjuk úgy, hogy szinte három ember magasságában van, és hogy a többi ember feje fölé emelkedik a Megfeszített; itt emberközelen van, és le kell borulni előtte ahhoz, hogy a lábát csókolhassa az egyik asszony, aki mellette van.

Ez a jelenet szintén elénk állítja a közömbös ember alakját, aki mintegy mércéje minden emberi indulatnak és magatartásnak. A hóhért látjuk ott, aki a létrájával ügyeskedett, hogy Jézust meg a két latrot a keresztre juttassa, és most elégedetten állapítja meg, hogy a dolgát jól végezte. Neki mindegy, hogy ki az, akit keresztre kell szögeznie, elvégzi a munkáját, és azután hazamegy, hogy a feleségének meg a gyerekeinek odaadja, amit keresett.

A tömeg, amely itt megjelenik, tagoltabb. Már van Jézus körül egy kis csoport, amelyik együttérez vele. Sőt két kis csoport is: egyfelől a két lator, akiket vele együtt megfeszítettek, közrefogja Jézust. A jobb lator feléje is fordítja az arcát, Lukács számol be róla, hogy megszólította: „*Mi ugyan jogosan [vagyunk ítélet alatt], mert tetteink méltó büntetését kapjuk, de ő semmi rosszat sem követett el,*” és megszólította: „*emlékezzél meg rólam, amikor eljössz királyságodba.*” (Lk 23,41–42) A bal latornak az alakja sötétebb, lefelé néz, és nincsen nagy reménysége Jézusban. Ő inkább azokhoz csatlakozott, akik csúfolták Jézust, és most egyedül maradt. Másfelől a kereszt alatt ott látjuk Jézus legközelebbi hozzátartozóit: Máriát, aki olyan kétségbeesetten néz föl rá, az asszonyokat, akik siratják, és ott áll a szeretett tanítvány, János, aki a tizenkettőnek meg az egyháznak a képviselője, és alázattal és imádsággal figyel, hogy majd ne képet fessen arról, amit lát, de beszámoljon arról, aminek tanúja volt.

Végül ott vannak az emberek. Van, aki megdöbbenve néz föl a keresztre, nem tudjuk, gúnyolódni akar-e vagy pedig ámul, csodálkozik. Van, aki hazaindul, van, aki visszanéz még. Valami nagy összevisszaság uralkodik a sokaságon. Jézust pedig itt még élve látjuk magunk előtt és úgy, mint aki talán már el is mondta, amit az embereknek szánt utolsó útravalóul, és nem azokkal törődik, akik körülötte vannak, hanem újra meg újra az Atyára fordítja a figyelmét. Talán azt mondja: „*Én Istenem, Én Istenem! Miért hagytál el engemet?*” (Mt 27,46) De az Atyát sem vádolja, az arcán nem kétségbeesés

tükröződik, hanem fájdalom. Tudta ő, hogy mi vár rá, meg is jövendölte a tanítványainak, hogy az Emberfiát az emberek kezébe adják, és hogy meg kell halnia, és majd akkor derül ki, hogy ő a Messiás, ő az élő Isten Fia. De ezeket az eseményeket nem úgy fogadta, mint ahogyan egy színész eljátssza azt a szerepet, amit előre megtanult. Jézus úgy halt meg, ahogyan többnyire

mi is meghalunk: tudjuk, hogy meg kell majd egyszer halnunk, de a halál, amely egyszer csak ránk köszön, mégsem ismerős úton vezet végig, hanem egyszer halunk meg az életünkben. Ha készülünk is rá, a halál a maga váratlan, konkrét megjelenésében döbbenetesen köszön ránk. És Jézusra nem akármilyen halál köszönt, hanem a kereszten kínok között, mégis ép tudattal kell végigélnie ezeket az órákat. Ezek nem egyszerűek az ő számára sem. Talán tudja azt is, hogy az Atya majd tartogat számára feltámadást, de mi is tudjuk, mégsem könnyű azokat az órákat átélni, amelyek a fizikai erőnk meglankadását hozzák, amelyek fájdalmat, ismeretlen, kétségbeejtő belső megpróbáltatásokat hoznak.

Ezeket viseli Jézus, és nem panaszkodik, amikor kiáltásával az Istenhez fordul, a zsoltárt idézi, amiben nem szemrehányás van, hanem fájdalom, és azután mégis belenyugvás. Isten kezéből fogadta a halált, és ennek a képnek a címe a festő szándéka szerint nem az, hogy a *Golgota*, és nem is az, hogy: „Istenem, Istenem! Miért hagytál el engem?”, hanem az, hogy *Beteljesedett*.

Mi teljesedett be? Nemcsak az Ószövetség jövendölései teljesedtek be, hanem az Atya szándéka. Jézus megváltó műve beteljesedett. Ezért jött. Nemcsak azért, hogy meghaljon, hanem azért is, hogy éljen az emberekért, de azért is, hogy az életének pontosan ezzel a halállal hitelt adjon. Ha Jézust egy szekéren a mennyei Atya az égbe vitte volna, amikor a földi életének az ideje lezárult, ahogy az Ószövetség legendája szerint cselekedett Illés prófétával, akkor Jézus műve befejezetlen maradt volna.

Akkor a szavai nem kaptak volna ekkora hitelt, mint most, hogy a halált is vállalta.

Van egy mondás: mondj igazat, és beverik a fejed. Mégis nagy szó igazat mondani, éppen mert tudjuk, hogy beverik érte a fejünket, és mégis mondjuk. És Jézus is tudta, hogy ha azon az úton jár, amelyen az Atya elindította, az az út ide vezet, mégis járt rajta, és végig is járta. És a kereszthalála, amikor nem mond semmit, ez ad hitelt a korábban elmondott szavainak. Azt mondta, hogy senkinek nincs nagyobb szeretete annál, aki az életét adja a barátaiért. Nemcsak élni tudott másokért, hanem meghalni is. És most ezzel a tudattal fürkészi azt a halált, amelyre készült, de ami számára mégis új vagy egyetlen és nagyon nehéz. És ugyanakkor ezzel a tudattal fogadja mégis ezt a soha nem tapasztalt és kipróbálhatatlan csapást, amelyet mégis el kell viselnie.

Érdekes meggondolni, hogy is van ez. Mert köztünk, emberek között talán természetes is, hogy ha a földön meg kell halni mindenkinek, akkor a halál egyúttal a másokért vállalható eseménnyé lesz, és a másokért önként vállalt halál nagy alkalom arra, hogy a szeretetünket megmutassuk. De vajon az Isten miért így mutatta meg a szeretetét irántunk? Nem törölkötte volna el a halált, ha úgy szeretett?

Ezek a gondolatok is megfordulnak bennünk, amikor a kereszt alatt megállunk, akár csak egy ilyen képen megfestett jelenetnek az alakjait fürkészve is. *„Mert úgy szerette Isten a világot, hogy egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen”* (Jn 3,16), de azért mégis a megváltott embert is átvezeti a halálon. A halált nem vette el, mint szálkát az életünkből, hanem meghagyta itt, és maga is magára vette, azért lett végső soron emberré. Nemcsak azért, hogy emberi szavakkal megszólalhasson, ahhoz akár álruhaként is magára ölthetett volna egy emberi testet. Azért lett emberré, hogy az emberi létnek a terheit, a kockázatait és végső soron

a halált is magára vegye. Azért nézünk ennek a megfeszített Jézusnak az arcára, most is és más-kor is, amikor gondolatban keressük föl, mert ez nem felelet arra, hogy miért is kell meghalnunk, mégis biztatás, bátorítás, hogy ha az Isten mel-lénk állt még a halálban is, akkor ezzel értelmet ad a mi halálunknak is. Azt, amit az eszünk nem tud fölfogni, a lelkünk belső alázattal és oda-adással vállalhatja, ha Krisztus ebben közénk állt. Amióta ő is meghalt a mi halálunkkal, nem is akármilyenel, hanem a leggyalázatosabbak egyikével, azóta tudjuk, hogy a halálnak is van értelme. Minden halálnak és a mi halálunknak is.

Van, aki azt mondja, hogy az a lovas, aki olyan különös módon tekint vissza Jézusra, és egy ne-mes arab lovon ül, már az apokalipsziszből került erre a képre, és az a szerepe, hogy amint Krisztus lehunyja a szemét, ő az apokalipszis lovasaként vágtszon a világba, és a készülő föltámadásnak a hírét hirdesse meg az emberek között. Nem tud-juk, hogy a festőnek mi volt a szándéka ezzel a lo-vassal. Semmiféle följegyzés nem ad erről hírt. De a mi lelkünkben mindenesetre, amikor a „betel-jesedett” szó előtt megállunk, ott van már ennek a folytatásnak a tudata, és ott van a feltámadott Jézusnak a szava, aki az emmausi tanítványoknak mondja majd: *„nem tudtátok, hogy ezeket kellett az Emberfiának elszenvednie?”* – ahhoz, hogy az Isten hatalmas megváltó szeretetének ajándékát odaadja nektek.

Ezek a távlatok is megnyílnak előttünk akkor,

amikor erre a képre tekintünk, és így visszük el magunkban ezeknek a képeknek az emlékét, hogy amikor nem állunk előttük, akkor is fölidézhessük őket gondolatban. Néha egy-egy evangéliumi mondat hozza közel Jézusnak ezt a megváltó szenvedését. Máskor a szentmisében idézzük, amikor a kenyeret és a bort testévé és vérévé változtatjuk, amely értünk töretett meg, amely értünk kiomlott. És lehet, hogy ilyen képeknek a fölidezésével igyekszünk a közelében maradni annak, amit a halál titka jelent, mert ez egy nyilvános halál, és mégis titkot, megfejtetni való vagy inkább életünket építő titkot jelent, amit hordoznunk kell, amit újra meg újra érdemes fölidéznünk, hogy a saját életünk titkainak a megértéséhez is közelebb jussunk.

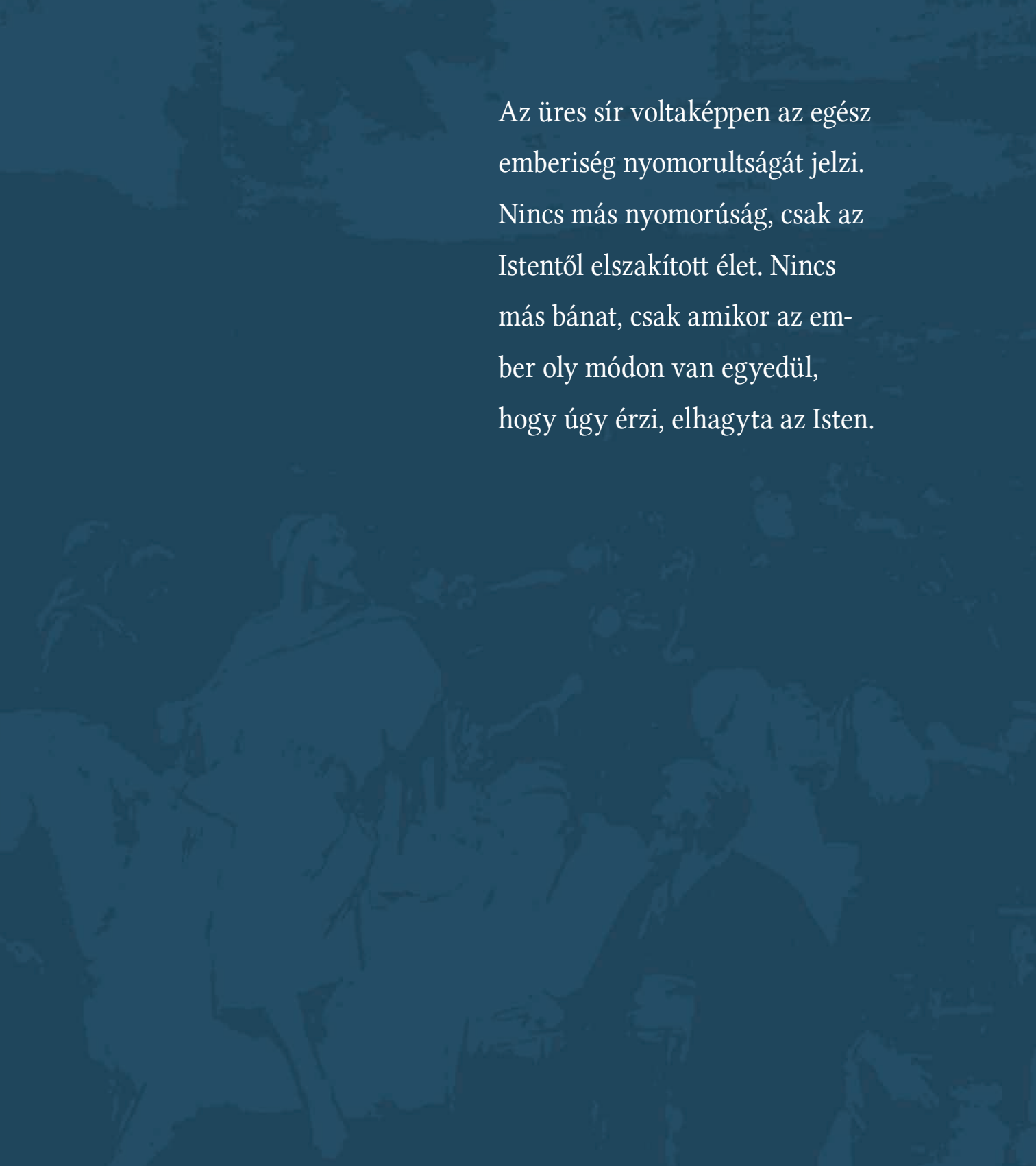

KOCSIS FÜLÖP

Az üres sír voltaképpen az egész
emberiség nyomorultságát jelzi.
Nincs más nyomorúság, csak az
Istentől elszakított élet. Nincs
más bánat, csak amikor az em-
ber oly módon van egyedül,
hogy úgy érzi, elhagyta az Isten.

Elismeréssel üdvözlöm a gondolatot, hogy egyházi embereket kérnek föl arra, hogy a Munkácsy-trilógia által ábrázolt Krisztus-eseményeket értelmezzék, magyarázzák. Ilyen értelemben zavarban vagyok kissé, hiszen mint a keleti egyház képviselője, a keleti egyházban imádkozó ember, más képi megjelenéshez vagyok szokva. Az istenkereső úton a keleti egyház más megközelítésben használja a képet. Ezért még ha Munkácsy Krisztus-trilógiájáról kértek is tőlem elmélkedést, azt csak a magam szemszögéből tudom megtenni. Elnézést kérek, ha ezzel egyeseknek csalódást okozok.

Tudjuk, hogy ez a Munkácsy-trilógia, amely Jézus szenvedéstörténetének egy-egy eseményét ábrázolja, alapvetően nem szentképsorozat. Nem templomba készült, nem arra volt hivatott, hogy az emberek áhítatát növelje, hogy imára serkentse az embereket. Bár ahogy a Munkácsy-életrajzból megtudhatjuk, a képek elkészülte során maga az alkotó is egyre közelebb került Krisztushoz, Krisztus emberi személyéhez és rajta keresztül az Istenhez.

A képeken Jézus földi életének utolsó óráit láthatjuk, szenvedéstörténetének egy-egy eseményét. Jézus Pilátus előtt áll, miközben vádolják őt a főpapok, a farizeusok, a szerencsétlen helytartónak pedig döntenie kell arról, hogy mi az igazság. Próbálta megkérdezni Jézust, és ő válaszolt is rá, de Pilátus nem értette, nem fogta föl a választ. Korábban Jézus így tanított: *„Én vagyok az út, az igazság és az élet”* (Jn 14,6). Az ábrázolt képen Jézus alakja valóban ezt sugározza: *„Én vagyok az igazság.”* Amikor Jézus az Újszövetségben ezeket a szavakat mondja: *„ego eimi”* – *„én vagyok az út, az igazság és az élet”*, *„én vagyok a jó pásztor”*, vagy amikor a föltámadás után így jelenik meg közöttük: *„én vagyok, ne féljete!”* – ez ugyanaz az isteni kinyilatkoztatás, mint Mózesnek a csipkebokorban. Mózes látta a csipkebokorban – ha nem is az Istent, de – az isteni jelenlétet, s megkérdezte tőle: *„Mit mondjak, ki vagy te?”* S ekkor így

Szent Efrém Férfikar

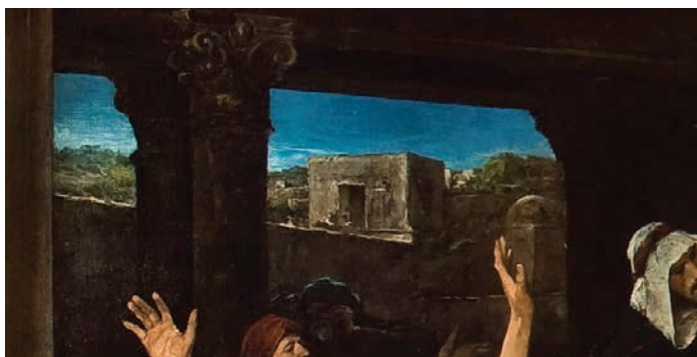
Művészeti vezető: Bubnó Tamás

nyilatkoztatta ki magát az Isten: „*Én vagyok, aki vagyok*” (2Móz 3,14). Ez nem filozófiai kijelentés: én vagyok a létező. Annál sokkal személyesebb, embert megszólító, bátorító és biztató: Én vagyok, aki jelen vagyok, aki veled vagyok, veletek vagyok. „*Menj, elküldelek a fáraóhoz, hogy népedet, Izrael fiait kivezessed Egyiptomból... Veled vagyok.*” (2Móz 3,10.12)

Ez az alak itt a kép közepén a sok értetlen ember vádja záporában kinyilatkoztatja magát: „Én vagyok az igazság.” Ugyanaz az Isten szól Jézus Krisztusban, még ha némán is áll itt, a vádolók körében, mint aki választott népének szabadulást hirdetett, amikor így nyilatkoztatta ki magát. „Én vagyok.”

Pilátus is ráérez erre, öntudatlanul is utal rá: „Íme, ő az!” De mivel nem

tudta, hogy ő Isten, ezért az mondja: „Íme, az ember!” „*Ecce homo!*” Jézus itt ugyanazzal a méltósággal áll, mint amilyen fennköltséggel szolt a csipkebokorban az Isten az emberiséghez. Ő nemcsak a megvert, meggyalázott, kigúnyolt, töviskoronával megkoronázott ember. Ő az Úr, aki csodákat tett, aki halottakat támasztott, aki erősebb a halálnál. Aki az Élet, az élet forrása. Íme, az Isten!

Ebből a kinyilatkoztatásból, megint csak senki nem ért semmit. A hangoskodók, a rikácsoló vádolók, a nagy igazságtevők nyilván nem. De a Jézushoz vonzódó, fájdalmasan szomorkodó asszonyok sem, akik meg könnyeik záporán nem látnak túl. Az Isten kiszolgáltatottságát nem fogja föl az emberi értelem. „*Ecce homo!*” – mondja Pilátus, mert nem lát tovább. Nem érti meg, hogy ebben az emberben maga az igazság, maga az Élet, maga Isten nyilatkoztatja ki magát.

S hogy mennyire nem érthető mindez, azt a következő kép ábrázolja. Úgy látszik, mégis meg lehet ölni az Életet. A kereszten Jézus valóban meghal. Ez nem csak színjáték volt. A megtestesülésben nem csupán magára vette az emberi ruházatot, hogy végigjárja mindazt, ami itt a földön az emberre

vár, hogy aztán szerepét letéve szépen visszaemelkedjék oda, ahonnan kö-zénk jött. Ő valóságos emberré lett, valóban szenvedett, valóban meghalt a kereszten. Ő, aki azt mondta: „*Én vagyok a föltámadás és az élet*” (Jn 11,25), íme, keresztre van feszítve. Élete és agóniája végén emberi mivoltának legsötétebb fájdalmával kiáltja: „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?*” (Mk 15,34)

A teljes elhagyatottságban és kiszolgáltatottságban is kö-zösséget vállal velünk az Isten. Vannak, akik azt mondják, Jézusnak könnyű volt a szenvedéseket elviselni, hiszen Isten volt. Értetlen gondolkodás. Hisz éppen Jézus volt az, aki többet szenvedett mindnyájunknál. Nem azért, mert az ostorozásnál, töviskoronázásnál, keresztre feszítésnél nem lehetne nagyobb fájdalom. Hanem, mert minden ember bűnét magára vette. Végtelen az ellentét! Ő, az ártatlan, a legtisztább, a legszen-tebb a mi bűneink következményét vette magára. Ez az igazi elhagyatottság, ebben valóban nem áll, nem állhat mellette senki – a tanítványok is alszanak. Teljesen egyedül hordozza a világ bűnét. Elviselhetetlen magányában emberileg úgy ér-zi, még az Isten is elhagyta őt. Megint csak teljes értetlenség veszi körül. Azok is, akik már elmenőben vannak, de azok is, akik el-eltöprengenek az eseményeken. Akik csodálkoznak vagy akik gúnyolódnak tovább, de még azok is, akik a halott ember lábánál zokognak. Nem értik meg, hogy itt most az Isten mutatja meg szeretetének legnagyobb jelét: teljesen odaadta magát nekünk.

Ez a történet az örömhírvétel eseményével kezdődött, amikor az Isten elküldte Gábriel arkangyalt egy leányhoz, Máriához, ezzel az üzenettel: „*Gyermeket fogansz, fiút szülsz, és Jézusnak fogod nevezni*” (Lk 1,31). Isten oda-adására Mária a maga odaadásával válaszolt. Így indulhatott el a megváltás műve. Most azonban nincs, aki befogadja az Isten Fiát – csak az alvilág. Ez az örömhírvétellel kezdett esemény a keresztre feszítés kínos gyászával végződik. Legalábbis földi értelemben. Mindezt ki fogja föl, ki érti meg? Itt

megáll az értelem. A Munkácsy-trilógia minden alakja arról tanúskodik, hogy itt az emberi értelem számára fölfoghatatlan titok előtt állunk. Rejtély nemcsak az Isten halála, nemcsak az Isten meggyalázása, nemcsak az emberi gonoszság, amely Jézus minden jótéteménye után korbáccsal, gúnnyal és keresztre feszítéssel válaszol. Az egész Krisztus-esemény fölfoghatatlan az emberi értelem számára.

Éppen ezért a keleti egyház ezeket az eseményeket nem festi meg. Nem találunk olyan ikont, amikor Jézus Pilátus előtt áll, miközben a főpapok, a farizeusok, az egész föllázított zsidó nép a kivégzését követeli. Nincsen ikon, amely az „Ecce homo”-jelenetet ábrázolja. Ezek az események rejtve marad-

nak az emberi értelem számára. Csak a hit tudja fölfogni. Ahol valóban találkozik a történelmi esemény és a hit, az a keresztre feszítés. Ebből az eseménysorból, Krisztus szenvedéstörténetének a sorából ez az egyetlen esemény, amelyet – a hagyományos szabályok szerint – ikonon ábrázolunk. Ezen a ponton egészen közel áll, ebben található a keleti és nyugati ábrázolásmód, hiszen mindkét kultúrkörben jól ismerjük azokat a képeket, melyek a szenvedő Krisztust a kereszten ábrázolják.

Ugyanakkor még ez sem pusztán illusztráció. Hiszen évszázadokon keresztül a kereszten lévő Krisztus királyi palástban, fején valóságos koronával volt a képeken látható. Kitárt keze nem a szögek miatt feszül rá a keresztfára, hanem azt az imádkozó alak vagy inkább az egész emberiséget átölelni akaró, szerető uralkodó mozdulatával tárja szét.

Ez volt az első évszázadok keresztábrázolása mind Keleten, mind Nyugaton. Csak jóval később, a középkor derekán jelent meg előbb Keleten, később Nyugaton a szenvedő alak a kereszten. A barokk kortól kezdve az emberi figyelem egyre inkább ránk, emberekre irányul. Mintha lassan kezdenénk megfedkezni arról, hogy nem mi vagyunk a világegyetem központja. Fejetetejére állt

kopernikuszi fordulat. Magunkat képzeljük Isten helyébe. Ez az emberközpontú szemlélet egyre inkább megmutatkozik az ábrázolásokban is. Nyugaton jelentősebb mértékben, Keleten csak bizonyos fokig. A keleti ikonábrázolás nem engedi ezt a nézőpontváltást. De nem pusztán a szigorú szabályok, hanem az alapvető szemléletkülönbség miatt. Ugyanis az ikon sohasem ábrázol. Nem illusztráció. Nem egy bibliai eseménynek a bemutatása. Az ikon mindig tanít, hitet kelt, hitet ébreszt. Amikor egy ikon előtt állunk, akkor azon keresztül nem az eseményt szemléljük, hanem Isten kinyilatkoztatásának vagyunk részesei. Minden egyes ikonnál ez történik, akár szenteket ábrázolunk az ikonon, akár

ó- vagy újszövetségi eseményeket, például Lázár föltámasztását, a virágvasárnapi bevonulást vagy az utolsó vacsorát. Mindez nem csupán arra szolgál, hogy el tudjuk képzelni, emberi szemünk elé tudjuk vetíteni, hogyan is történtek azok az események. Lázár föltámasztása, a virágvasárnap, az utolsó vacsora, mind-mind Jézus szeretetéről, hatalmáról szól. Ugyanarról az önkinyilatkoztatásról, amelyet az első képnél szemléltünk: Én va-

gyok! Itt vagyok! Veletek vagyok! Föltámadása után a meglepett tanítványoknak ugyanezzel a magabiztossággal szól: *„Én kaptam minden hatalmat a mennyben és a földön.”* (Mt 28,18)

A Lázár föltámasztását ábrázoló ikon nem csupán segít nekünk elképzelni az eseményeket, hanem azt a hitet ébreszti, hogy az Isten van jelen. Ő, akinek nem jelent akadályt az eltemetés, mint ahogy később sem jelentett akadályt az a sírkő, amelyet az ő saját sírjára görgettek. Nem jelent akadályt a négy-napi halál, hiszen ő az élet és a föltámadás. Lázár föltámasztása már előre-vetítette Krisztus végső föltámadását, olyan értelemben végső föltámadását, hogy ő ezzel minden ember számára megnyitotta a föltámadás útját. Lázár föltámasztásának az ikonja arról szól, hogy az Isten hatalmas. Hatalmasabb, mint a mi gyöngeségünk, mint a mi betegségünk. Ezzel fogadták az értetlen zsidók: hát nem tehette volna meg, hogy meggyógyítja a barátját, Lázárt?

Az emberi értelemnek megvan a határa, amelyen képtelen túllépni. Ezt a határt csak Isten képes átlépni ahhoz, hogy elvezessen bennünket az igazi megértésre, valójában önmagához. Lázár föltámasztásának ikonja ehhez az igazi megértéshez vezet. Jézus azt mondja: „*Én vagyok a föltámasztás és az élet.*” (Jn 11,25)

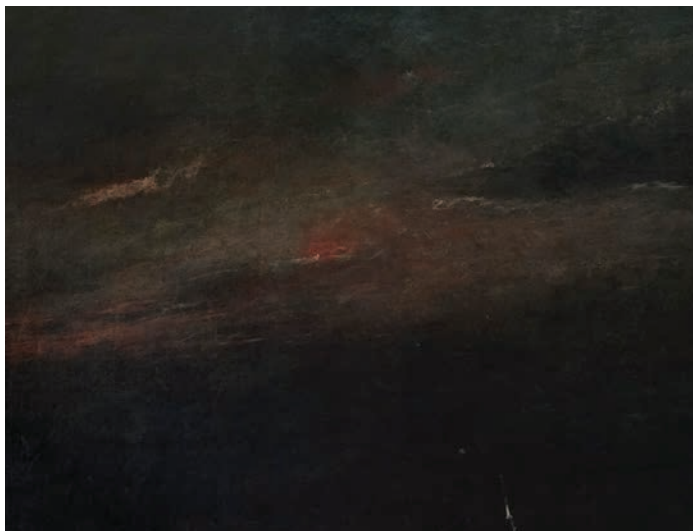
A virágvasárnapi bevonuláskor mennyi értetlenséget tapasztalhatott Jézus? Talán leginkább ezért könnyezett a szamárcsikó hátán ülve, amikor hosszánát kiáltottak feléje. A nép örvendett, hogy végre ünnepelehték a bevonuló Emberfiát, ő pedig könnyezett. Az értetlen tömeg nem fogta föl, hogy itt megint az Isten kinyilatkoztatása, önmagának a kijelentése van jelen. Nem is foghatták föl, hogy ő most a szentélybe lép be. Jézus a szamárcsikó hátán bevonul Jeruzsálembe, ahol bemutatják azt az áldozatot, amelyet azután évezredekken át az egyház fog bemutatni. Jézus keresztre feszítése és halála a szentmisében, a szent liturgiában válik jelenvalóvá. Megismétlődik, megújul, de sokkal pontosabb, ha azt mondjuk, jelenvalóvá válik. Jézus Jeruzsálembe való bevonulása azt jelenti, hogy fölmege a Golgotára. „Senki nem veheti el tőlem, én magam adom oda az életemet” – mondja Jézus (Jn 10,18). A jeruzsálemi bevonulásban az értetlen sokaság – beleértve nemcsak a tudatlan gyermekeket vagy a föllelkesült tömeget, de még az apostolokat is – nem fogták föl, hogy itt most a szentmise praefatiója történik, az áldozat előkészülete. Jézus megy, hogy önként odaadja az életét.

Ez az önfeláldozás az oltárasztalnál történik meg. Az utolsó vacsora ikonja sem illusztráció arról, hogy az emeleti teremben hogyan ülték körül azt az asztalt, mit is ettek, mit fogyasztottak, hogyan beszélgettek egymás között. Figyeljük meg, hogy a Szentírás sem ezekről a részletekről beszél. Ugyanis a Bibliára is áll, hogy nem elmesélni akarja ezeket a történeteket, hanem hitet akar ébreszteni bennünk, hogy ismerjük föl, ki ez a Názáreti, ki ez a csodatevő

rabbi. Ki ez, aki odaadja önmagát nekünk? „Vegyétek, egyétek, ez az én testem, mely értetek megtöretik, a bűnök bocsánatára.” „Igyatok ebből mindnyájan, ez az én vérem, amelyet kiontanak.” (Vö. Mt 26,26–28; 1Kor 11,24–25) Jézus az utolsó vacsorán ugyanazt az eseményt éli át, mint a keresztre feszítéskor. Megtörik a testét, kiontják a véré. El lehet ezt mesélni, föl lehet ezt fogni? Ábrázolhatatlan titok.

Az utolsó vacsora eseménye ugyanaz, mint a nagypénteki kereszthalál. Szeretetének legnagyobb jelét adja: önmagát nekünk. Egyházunk azért ábrázolja az utolsó vacsorát, hogy mi is bekapcsolódhassunk ebbe a lakomába, hogy elvezessen bennünket a szent liturgiába. Itt kezdődik a liturgia, a menyeyi liturgia, az utolsó vacsorán és a nagypénteki kereszthalálban. Amikor pedig a szent liturgián részt veszünk napról napra vagy vasárnapról vasárnapra, akkor mindig a Golgotához megyünk, mindig a jeruzsálemi bevonuláshoz csatlakozunk, mindig odatelepszünk az utolsó vacsora asztalához, mert részesülni szeretnénk ebből az isteni adományból. Föl akarjuk fogni, be akarjuk fogadni, magunkba akarjuk zárni ezt az isteni ajándékot, amikor az Isten önmagát adja nekünk. Az ikonábrázolásnak ez a célja, az egyház ezt tanítja az ikonokon keresztül, hogy fölébredjen, fölerősödjék bennünk a vágy erre az isteni találkozásra, az Isten ajándékának befogadására, ami nem más, mint ő maga.

Az ikonábrázolás következő eseménye pedig már a föltámadás. Mégis, mintha talán nem volna mindez elegendő, van egy nagyon érdekes és rejtélyes ikon, amelyet még érdemes most megemlíteni. Két formája van, nagypénteken ezt az ikont szoktuk kitenni. Az egyik elnevezése *Krisztus, a vőlegény*. A másik pedig egy Izaiás próféta könyvéből vett idézet szerint a *Fájdalmak férfija*, ahogy a Krisztus-alak egyedül áll az ikon közepén, megtörtén, töviskoszorúval, a szenvedés eszközeit a kezében tartva. Az ikonon

összetett kézzel áll egyedül. Ezt tudja ábrázolni az egyházunk. Az értetlen tömeget nem szükséges odafesteni, mert ez a magányosan álló, szenvedő férfialak önmagában is kifejezi, hogy mennyire nem fogadták be övéi. „Tulajdonába jött, de övéi nem fogadták be őt.” (Jn 1,11)

A másik ábrázolás nagyon hasonló ehhez. Fél alakban láthatjuk a félmeztelen Krisztust, amint a sírban, a síri koporsóban, a köedényben áll: Krisztus a vőlegény. Hogyan? Ő a vőlegény, aki el akarja jegyezni magával az anyaszentegyházat. Aki azért jött, mert annyira szereti az embert, az emberiséget, hogy új szövetséget, örök szövetséget köthessen vele. Jézus a vőlegény, aki e jegyesi szeretetének legnagyobb jelét éppen ekkor adta, amikor meghalt értünk.

Visszagondolhatunk egy nagyon érdekes beszélgetésre, amely még jóval korábban zajlott le közte és az akadékoskodó írástudók között. Egy alkalommal Keresztelő János tanítványai és a farizeusok tanítványai fölkeresték Jézust, és szemrehányást tettek neki: *„Miért böjtölnek János tanítványai meg a farizeusok tanítványai, a te tanítványaid pedig nem böjtölnek?»* Jézus ezt mondta nekik: *»Vajon böjtölhet a násznép, amíg velük van a vőlegény? Amíg velük van a vőlegény, nem böjtölhetnek. De eljön az a nap, amikor elvételük tőlük a vőlegény, és akkor, azon a napon böjtölni fognak.«* (Mk 2,18–20) Íme, elérkezett ez a nap, amikor elveszik a vőlegényt, amikor Jézus, a vőlegény teljesen kiszolgáltatva meghal, és talán a kereszt alatt álló, zokogó személyek tudják kifejezni, hogy mennyire fáj nekik, hogy elveszítették őt. Nagypéntek a böjt napja, a legszigorúbb böjt, mert elvették

a vőlegényt. Igaz, önmagát adta oda, ő maga adta oda az életét, de éppen azért, mert ezzel fejezte ki legnagyobb szeretetét.

A föltámadás eseménye viszont a keleti egyházban annál gazdagabb. Mint ahogy láthatjuk, az ikonográfia mennyire szűkszavú a szenvedéstörténet esemé-

nyei kapcsán, a föltámadás eseményeit tekintve annál bőbeszédűbb. Se szeri, se száma azoknak a föltámadási ikonoknak, amelyek megint csak azt az eseményt mondják el, amely önmagában elmondhatatlan, de hitet kell hogy ébresszen. A keleti egyházban nincsen olyan ábrázolás a föltámadásról, amikor elgördül a sírkő, a katonák hanyatt-homlok menekülnek, és Jézus dicsőségesen, hófehér ruhában fölemelkedik – ahogyan azt megszoktuk a nyugati ábrázolásnál. Ezt az eseményt emberi szem nem láthatta, ezért nem is ábrázoljuk. Amit igazán láttunk, az már a következő esemény, amikor az asszonyok mennek a sírhoz, és nem találnak ott mást, csak az elhengerített követ és az angyalt, aki a követön ül, s ő köszönti őket: *„Mit keresitek a holtak között az élőket? Nincs itt, hanem feltámadt.”* (Lk 24,5b–6)

Jézus szava, az „én vagyok” és ez a „nincs itt” egészen rejtélyes módon kapcsolódik össze. Jézusban az Isten kinyilatkoztatta magát: „Én vagyok. Én veletek vagyok. Ne rossz helyen keressétek az Istent, ahol nincsen.”

Az üres sír voltaképpen az egész emberiség nyomorultságát jelzi. Nincs más nyomorúság, csak az Istentől elszakított élet. Nincs más bánat, csak amikor az ember oly módon van egyedül, hogy úgy érzi, elhagyta az Isten. Ugyanakkor, ha jelen van az Isten, legyen bármilyen szörnyű helyzet, az nem lesz értelmetlen. Minden emberi fájdalom, betegség, a szenvedések, a halál mind-mind értelmet kap Jézus föltámadásában. Az Isten akaratában semmi sem történik véletlenül, legföljebb mi nem találjuk meg az értelmét, mi állunk előtte értetlenül. De Jézusban meg lehet találni.

Az Istenben élő ember sohasem teszi föl azt a kérdést, hogy miért. Illetve fölteszi, de nem azt kérdezi, hogy mi okból történt ez vagy az, hanem azt kérdezi: miért, mi célból? Mi célja van vele az Istennek? S erre a választ mindenki csak egyedül önmaga találhatja meg, mert a szenvedésre vagy a szenvedés értelmére keresett válasz csak az Is-

tenben, csak a személyes istenkapcsolatban található meg. Isten nem létezik számunkra személyes kapcsolat nélkül. Olvashatunk róla, hallhatunk róla sokat, de csak akkor válik az Isten számomra is Istenné, hogyha azt tudom mondani: „Te az én Istenem vagy.” (2Móz 15,2; 5Móz 31,17) Isten akkor válik számomra Istenné, az én Istenemmé, amikor önközlő kijelentését a magam számára hallom és értelmezem: „Én vagyok! Én veled vagyok”. Aki erre rátalál, aki erre ráébred, az életének minden kérdésére megtalálja a választ a föltámadt Jézusban.

A föltámadás eseményeit sok más ikon is mutatja, például az egy héttel későbbi eseményeket, amikor Tamás apostol hitetlenségét vagy a hitetlenségéből fakadó hitre ébresztést ábrázolja az ikon.

Nyolc nap múlva együtt voltak a tanítványok, és Jézus ismét megjelent közöttük a zárt ajtón át. Így köszöntötte őket: „Békesség néktek.” Aztán odafordult Tamáshoz: „Nyújtsd ide az ujjadat, és nézd meg a kezeimet, nyújtsd ide a kezedet, és tedd az oldaladra, és ne légy hitetlen, hanem hívő.” Tamás erre fölkiáltott, és azt mondta: „Én Uram, és én Istenem!” (Jn 20,26–28) Ez a zsidó ember igazi hitvallása. A zsidó ember számára lehetetlennek tűnt, hogy ez az ember, akit jól ismer, akivel együtt rótták az utakat, együtt

étkeztek, együtt éheztek, akit látott kegyetlenül szenvedni és meghalni, képtelenségnek látszott, hogy ő maga legyen az Isten. Az Istent soha nem látta senki, hogyan is jelenhetne meg itt, közöttünk? Ezt a zsidó gondolkodás teljesen elfogadhatatlannak tartja. Mégis ott, amikor Tamás merész kíváncsisággal megvizsgálta Jézus oldalát és sebeit, Jézus sebeiben keresztül fölismerte, hogy ő Isten, mert Jézus a sebeiben mutatta meg a szeretetét, ahogy azt láthattuk, hallhattuk korábbi szavaiból. Szeretetének legnagyobb jelét akkor adta, amikor megtörték a testét, kiontották a véréét. Erről szerzett tanúbizonyságot Tamás, és ezt ábrázolja a föltámadási ikon. Megint

éppen azért, hogy hitet ébresszen, és ahogy Tamás hitre talált, úgy az ikont szemlélő ember is hitében erősödik meg.

A keleti egyház ikonábrázolása tehát mindig tanítás, az egyház tanítása, amely nem egyéb, mint az Isten önkinyilatkoztatása. Az ikonokon keresztül maga az Isten beszél hozzánk. Ezért az ikonfestőnek nagyon pontosan követnie kell, hogy hogyan is kell az ikont megfesteni. Jól láthatjuk, számtalan ikonfestő festette már meg Tamás apostol Jézussal való találkozását vagy a kenetező asszonyoknak a sírhoz való futását. Mind-mind másképpen festette, de mégis ugyanazokat az elemeket találjuk. Ez az ikonográfiának a szabálya, a kánonja, mert ezek által tanít az egyház, de éppen azért, hogy a hitet adja át.

Vannak még más föltámadási ikonábrázolások is, most még az egyik legrejtélyesebbéről szeretnék beszélni, az úgynevezett *Krisztus pokolra szállása* ikonról. Ez megint olyan esemény, amelyet emberi szem nem láthatott, hacsak nem azok, akik ott lent a pokolban várták a Megváltót. Ahogy a teológiai költészetünk olyan szépen elmagyarázza ezt, Keresztelő János, amikor vértanúságot szenvedett, akkor mintegy előre ment az alvilágba, és ott is előhírnökként jelezte a Messiás jövetelét, az Isten Fiának a hatalmát, amely majd fölszabadítja az alvilág fogságában lévő lelkeket. Tehát az üdvözültek, akik a mennyországba jutottak, mégiscsak láthatták ezt az eseményt. Ők is az egyház tagjai, az egyház tehát már saját

tapasztalataként számol be róla, hogyan száll le Jézus a sötét mélységbe. És ott kivel találkozik? Először is Ádámmal és Évával. Kézen fogja, és kivezeti őket a sírből. Ez a föltámadás csodálatos üzenete, hogy Isten az első emberpártól kezdve az utolsóig mindenkit üdvözíteni akar. A föltámadási ikonon, a pokolra szállás ikonján Jézus lába alatt keresztbe tett ajtók vannak, a nagy sötétségben

pedig szanaszét heverő láncok, szögek, lakatok, amelyek a szolgaságnak, a bűn által, a halál fogsága által lekötött embereknek a szenvedéseit jelképezik. Mindezt Jézus lábbal tiporja, legyőzi a halált a föltámadásával. Nincs többé uralma sem a halálnak, sem a szenvedésnek, sem a fájdalomnak, de még az értelmetlenségnek sem, mert az Isten értelmet ad az életnek. A halál értelmetlenné teszi az életet, de Jézus legyőzte a halált, és ő ad célt és értelmet az emberi életnek.

A mai ember leginkább ettől szenved. Nem találja az életének az értelmét. Ez a leghétköznapibb helyzetekben is adódik, amikor a fiatalok nem tudják, hogy miért tanuljanak, miért szerezzenek diplomát, miért küzdjenek, hiszen nem tudnak majd érvényesülni, nem találják meg a helyüket, nem tudják fölépíteni azt az egzisztenciát, amelyet elterveztek maguknak. Amíg az ember csak ezt a vízszintes életet szemléli, nem lát túl a föld horizontján, addig valóban nem látja meg az élet értelmét.

Ne széptsük! Isten nélkül értelmetlen az élet, mert a sírig vezet csupán, és utána nincs tovább. Jézus azért adta oda magát, hogy értelmet adjon az életünknek, hogy annak célja legyen. És mindezt éppen önfeláldozásával értette meg velünk. Jézus tehát az utolsó vacsorán odaadta testét és véré, mindez valóságosan bekövetkezett, megtörtént nagypéntekben, de éppen a saját életén keresztül mutatta meg, hogy itt nincsen vége, hogy

a halál nem lezárása az életnek, hogy a halál elvezet a föltámadáshoz, de csak azok számára, akik hisznek benne. Ezért ábrázolja az egyház az ikonokon mindezeket a titkokat, hogy fölébressze ezt a hitet, hogy visszaadja az embereknek az élet értelmét. Nem kevesebb hivatása van tehát az ikonoknak.

Különleges módon Munkácsy képei nem ikonok, mégis hasonló hatást váltanak ki, és én magam is görög katolikus püspökként azért jöttem, hogy itt a szenvedéstörténet eseményeit látva, a keleti egyház tanítását közvetítve hitet ébresszek mindazokban, akik meghallják ezt a szót.

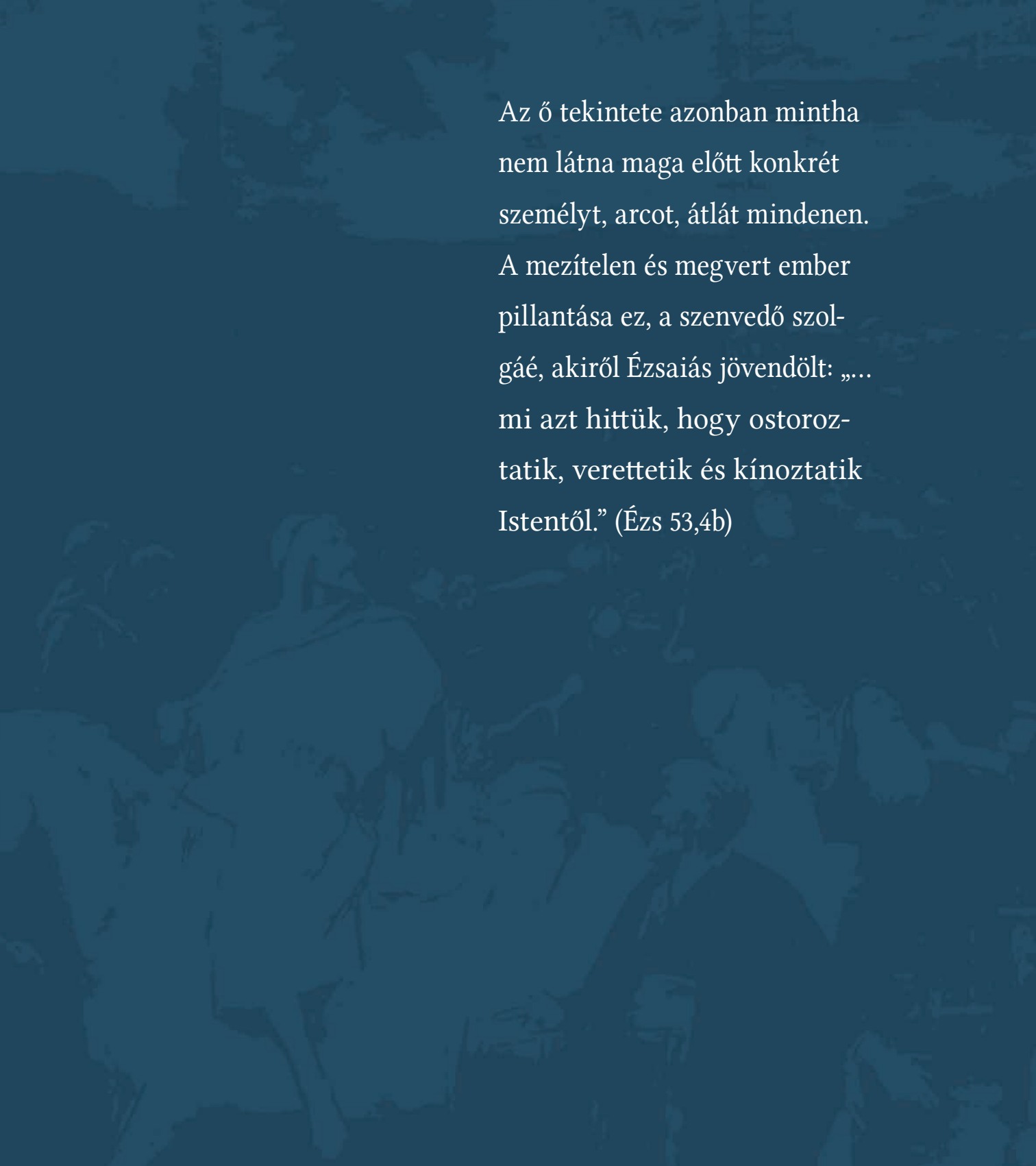

|||||
SZABÓ ISTVÁN

Az ő tekintete azonban mintha
nem látna maga előtt konkrét
személyt, arcot, átlát mindenben.
A mezítelen és megvert ember
pillantása ez, a szenvedő szol-
gáé, akiről Ézsaiás jövendölt: „...
mi azt hittük, hogy ostoroz-
tatik, verettetik és kínoztatik
Istentől.” (Ézs 53,4b)

Amikor elvállaltam a felkérést, hogy egy tárlatvezetést tartok itt a három kép, a híres trilógia körében, akkor egy negyven évvel ezelőtti diákélményem jutott eszembe. Debrecenben kezdtem a gimnáziumot kisdiákként, és talán az első vagy a második osztályfőnöki órán az osztályfőnökünk, aki egyébként matematika–fizika szakos tanár volt, átvitt bennünket a kollégium melletti Déri Múzeumba, kifejezetten azzal a céllal, hogy megnézzük Munkácsy *Ecce homóját*. Erről fogok ma utoljára szólni. Itt látható szemben, középen. A kép hatását sosem felejttem el. És aztán később egyszer-kétszer még magányosan is betértem a Déri Múzeumba, és nagyon jól emlékszem, hogy volt egy ülőalkalmatosság a képpel szemben. Ez biztosította, hogy a szemlélő leülve hosszabb időt tölthessen a festmény előtt, tanulmányozhassa annak részleteit. Ma nem lesz módunk arra, hogy leüljünk és hosszabban szemléljük a képeket, a festői szerkezeteket, az arcokat, a mozdulatokat, nem fogunk tudni tehát részletekbe menően elmélyedni a passiótörténetben, de módunk lesz legalább három dimenziót meglátni, három dimenzióba betekinteni, és erre a három dimenzióra mindhárom kép kapcsán utalni fogok.

A képek történetéről, keletkezéséről nem akarok szólni, mert nem vagyok művészettörténész. Mindazonáltal annyit el kell mondani, hogy a három kép 1881 és 1896 között készült. A képeket készülésük időrendjében fogom magyarázni.

Az első kép előtt állunk, ennek címe: *Krisztus Pilátus előtt*. Ezt Munkácsy 1881-ben festette. A jelenetet most Máté evangéliumának leírása szerint szemléljük.

„Péter pedig künn ül vala az udvaron, és hozzá menvén egy szolgálóleány, monda: Te is a Galileabeli Jézussal valál. Ő pedig mindenkinek hallatára megtagadá, mondván: Nem tudom, mit beszélsz. Mikor pedig kiméne a tornácra, meglátá őt egy másik szolgálóleány, és monda az ott levőknek: Ez is a názáreti Jézussal vala. És ismét megtagadá esküvéssel, hogy: Nem is ismerem ezt az embert. Kevés idő múlva

Gryllus Dániel

pedig az ott álldogálók menének hozzá, és mondának Péternek: Bizony te is közülök való vagy; hiszen a te beszéded is elárul téged. Ekkor átkozódni és esküdni kezdett, hogy: Nem ismerem ezt az embert. És a kakas azonnal megszólala. És megemlékezék Péter

a Jézus beszédéről, ki ezt mondotta néki: Mielőtt a kakas szólana, háromszor megtagadsz engem; és kimenvén onnan, keservesen sírt.

(...) És megkötözvén őt, elvivék, és átadák őt Poncius Pilátusnak a helytartónak. Akkor látván Júdás, aki őt elárulá, hogy elítélték őt, megbánta dolgát, és visszavivé a harminc ezüst pénzt a főpapoknak és a véneknek, mondván: Vétkeztem, hogy elárultam az ártatlan vért. Azok pedig mondának: Mi közünk hozzá? Te lássad. Ő pedig eldobván az ezüstpénzeket a templomban, eltávozék; és elmenvén, felakasztá magát. A főpapok pedig felszedvén az ezüstpénzeket, mondának: Nem szabad ezeket a templom kincsei közé tennünk, mert vérnek ára. Tanácsot ülven pedig, megvásárlák azon a fazekasnak mezejét idegenek számára való temetőnek. Ezért hívják ezt a mezőt vérmezejének mind e mai napig. Ekkor teljesedék be a Jeremiás próféta mondása, aki így szólott: És vevék a harminc ezüst pénzt, a megbecsültnek árát, akit Izráel fiai részéről megbecsültek, és adák azt a fazekas mezejéért, a mint az Úr rendelte volt nékem.

Jézus pedig ott állá a helytartó előtt; és kérdezé őt a helytartó, mondván: Te vagy-é a zsidók királya? Jézus pedig monda néki: Te mondod. És mikor vádolák őt a főpapok és a vének, semmit sem felele. Akkor monda néki Pilátus: Nem hallod-é, mily sok bizonyágot tesznek ellened? És nem felele néki egyetlen szóra sem, úgy hogy a helytartó igen elcsodálkozék.” (Mt 26,69–75; 27,2–14; Károli-ford.)

A hosszabb evangéliumi szakaszt azért olvastam fel, mert ez rögtön megnyitja számunkra az első dimenziót, amelyről az imént szólottam, nevezzük el ezt zsenialitásnak. És itt a kompozíció zsenialitásáról kell szólnunk legelőször. Munkácsy azon

kevesek közé tartozik, akik első látszatra is képesek kiszakadni az elvárásokból, tudniillik abból, hogy egy dráma főszereplőinek mindig a szemhatár magassá-

gában és a középpontban kell állniuk, cselekedniük. Nemcsak képen, hanem filmen és színpadon is. Ha a pusztaságban szemléljük a megkötözött Jézust és vele szemben Pilátust, egyrészt látjuk, hogy csak ők ketten vannak tiszta fehér köntösben, de azt is látjuk, hogy Jézus és Pilátus között ott ül az egyik fővádló, és az ő markáns színe, ami vörös – majdnem ugyanolyan, mint az őrséget álló katonáé –, középre vonzza a szemet. Pilátust nem kell keresnünk, a kép távlati szerkesztése eleve arra lejt. Ezt erősítik a klasszikus háttérmotívumok, a távolról idelátszó épületek és tájvonalak. De egy pillanatra szinte keresnünk kell Jézust. Ez a kompozíció zsenialitása. A lélegzetelállító az, hogy az egész kompozíciót mégsem külső vagy távoli szemlélőként látjuk, hanem a festő mintegy teret nyit. Teret nyit nekünk éppen Jézus és Pilátus között. Szinte szemtől szemben azzal a magabiztos fővádlóval. Kinek nyit itt teret? Mintha egy szemtanú festené meg a jelenetet. Júdásnak nyit teret, akiről azt hallottuk, hogy „látván, hogy elítélték” – tudniillik Jézust –, megbánta árulását? Vagy Péternek nyit teret, aki hajnalban, kakasszókor megemlékezett arról, hogy mit mondott a Mester? Hogy majd háromszor megtagadja őt Péter. S már elment sírva a főpap udvarából, s most könnyei közt szemléli a passió következő állomását. Ha egy pillanatra az imént elvétettük Jézust, és szinte keresnünk kellett, ez éppen elárultatását és megtagadtatását jelzi. És ezzel át is léptünk a másik dimenzióba, ez az expresszivitás. Minden műalkotás valódi értéke, hogy valamit expresszíven kifejez. Ez pedig itt a megkötözött és vádszékre hurcolt Jézus átadása. Maga a passió, a passzió egyik lényeges mozzanata, amit Jézus maga is megjövendölt: „Az Emberfia Jeruzsálembe megy és halálra adatik.” Itt tradíciót látunk. Ez az ember legrosszabb tradíciója. Az ártatlan megvádolása, elítélése és halálra való átadása. A *Krisztus Pilátus előtt* éppen ezt a pillanatot ragadja meg és fejezi ki. Mert talán a jézusi alakot első pillantásra nem is találjuk, ha

azonban az alakok tekintetét, a kifejező kézmozdulatokat, a bontakozó erőszak dinamikus vonalait követjük, akkor azt látjuk, hogy ugyan nem Jézus áll a mértani középpontban, nem ő áll mindennek a tengelyében, de őreá irányul az erőszaknak ez az átadás-átvétele, ez az adás-vétel, amely harminc ezüsten forog, egy rabszolga árán.

És végül a transzparencia. A megrendítő jeleneten azért találjuk meg harmadjára is Jézust, mert ő a legkevésbé dinamikus alak. Ez azonban nemcsak szükségszerűen van így, merthogy a képzőművészeti kánonok a passió Jézusát valóban szenvedőnek, elszenvedőnek írják le. Ez a passzivitás azért is van

így, mert a jézusi alak egy nagy titkot hordoz és tükröz. János evangéliumában mondja Jézus: „Azért szeret engem az Atya, mert én leteszem az én életemet, hogy újra felvegyem azt. Senki sem veszi el azt én tőlem, hanem én teszem le azt magamtól. Van hatalmam letenni azt, és van hatalmam ismét felvenni azt, ezt a parancsolatot vettem az én Atyámtól.” (Jn 10,17–18; Károli-ford.) Ha hiányoljuk a feltámadásnak akár csak a szimbolikus jelét is, amit a passiófestők azért rendre el szoktak rejtteni képeiken, ha hiányoljuk tehát ezt, úgy az a válaszom: ez magában Jézusban mutatkozik. Az

ő alakjában világlik át az üdvözítés és az örök élet nagy misztériuma.

Most a következő képet fogjuk megnézni, amely szemben van. A második képet, a *Golgotát* Munkácsy 1884-ben festette. Ezt a képet most először Márk evangélista leírása szerint szemléljük. Márk evangéliumából olvasom az igét: „*És vivék őt a Golgota nevű helyre, a mely megmagyarázva annyit tesz, mint: koponya helye. És mirhás bort adnak vala néki inni; de ő nem fogadá el. És megfeszítvén őt, eloszták az ő ruháit, sorsot vetvén azokra, ki mit kapjon. Vala pedig három óra, mikor megfeszíték őt. Az ő kárhoztatásának oka pedig így vala fölébe fölírva: A zsidók királya. Két rablót is megfeszítének vele, egyet jobb és egyet bal keze fölől.*

És beteljesedék az Írás, a mely azt mondja: És a bűnösök közé számláltaték. Az arra menők pedig szidalmazták vala őt, fejüket hajtogatván és mondván: Hah! aki lerontod a templomot, és három nap alatt fölépítéd; szabadítsd meg magadat, és szállj le a keresztről! Hasonlóképpen pedig a főpapok is, csúfolódván egymás között, az írástudókkal együtt mondják vala: Másokat megtartott, magát nem bírja megtartani. A Krisztus, az Izráel királya, szálljon le most a keresztről, hogy lássuk és higyjünk. Akiket vele feszítettek meg, azok is szidalmazták vala őt. Mikor pedig hat óra lőn, sötétség támadt az egész földön kilenc óráig.” (Mk 15,22–33; Károli-ford.)

A zsenialitás itt is megmutatkozik a kompozícióban. Az természetesen nem egyedi jelenség a festészet történetében, hogy a megfeszített Krisztust nem a kép szemléleti tengelyébe, nem középpontba állítja a festő, hogy ezzel a passió egyéb mozzanatait tudja kiemelni. Itt azonban egészen megkapó módon a hatodik órára beköszöntő sötétség előképe áll a szemléleti tengelyben. Nézzük meg a kép közepét, talán messziről jobban is látszik, egy nagy feltoluló sötétséget látunk. És ez a sötétülő mező markánsan kettéosztja a kompozíciót. A mező alsó és hozzánk közelebb eső, felénk lejtő részén azokat látjuk, akikről azt mondja az evangélista: „akik arra haladtak”. Ők nem függesztik tekintetüket a keresztre, s mintha a sietőségüket csak egy-egy gúnyos megjegyzés lassítaná. Igyekeznek kikerülni a képből, mint ahogy mindig is igyekeztek eltűnni az erőszak közeléből éppen azok, akik kiváltották azt.

A kép másik, felső mezőjében keresztre tekintő alakokat látunk. A vádlókat, a siratókat és a kivégzést végrehajtó hóhérokat. És Jézust, aki a bűnösök közé számláltatott. A két lator elhelyezése megdöbbenő, egyáltalán nem hagyományos, szinte teljesen elfordított a helyzetük, Jézusnak háttal feszítették meg őket. És itt lépünk át az expresszivitás dimenziójába. A kép alsó részén az osztótengelyben áll egy Jézusra tekintő alak. Tartása ugyancsak kétértelmű. Megrendülés, de gúny is lehet benne. S ez áll itt a tengelyben, itt oszlik ketté

a világ. A tartás ugyanis kérdést fejez ki. Lehet, hogy ez az alak a templomrombolás vádjával elítélt vagy a hamis kérdés vádjával kárhoztatott Jézust firtatja, ahogy idézi az evangélista is. Mintegy táncol előtte: „Ki vagy te, aki azt mondogod, hogy lerombolod a templomot és harmadnapra felépíted?” De az is lehet, hogy az önmagát önként halálra adó Jézus előtt mást kérdez. A teodícea, az istenigazolás nagy kérdését, amit majd Krisztus is kiált a zsoltárt idézve: „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” (Mk 15,34) Talán ő Márk evangélista, aki az előző éjjel még futva menekült a Gecsemáné kertjéből. Ez az alak, aki csupa dinamika, egyben a legstatikusabb is, ő áll hozzánk a legközelebb, hiszen a kompozíció is nyitott, és pedig újra csak felénk. Itt lépünk be a képbe szemtanúként. Éppen itt, ahol ezek a kérdések szembesítenek.

És hadd szóljak újra a transzparenciáról. A felgomolygó sötétség már-már elrejtje előlünk a kivégzést felügyelő római centúriói alakját is. Ő is a sötétedő és süllyedő szakaszban tartózkodik, de róla ezt írja az evangélista Jézus halála után: „*Látván pedig a százados, a ki vele átellenben áll vala, hogy ekként kiáltva*

bocsátá ki lelkét, monda: Bizony, ez az ember Isten Fia vala!” (Mk 15,39; Károli-ford.) Ez a kiáltás az elismerés és a hitvallás szava. Némelyek szerint csak az elismerésé. Aki ott szenved és hal, már-már a mítoszok istengyermeke, nemes és dicső lélek. De én azt gondolom, ez inkább hitvallás. A hitvallás transzparens szó, mert vallani mindig csak az igazat lehet. Vallani hazugságot nem lehet. A vallomás, az igaz beszéd, a hitvallás mindig transzparens is. Akiről Keresztelő János ezt mondta: „*néki fel kell emeltetnie*”, tudniillik Jézusnak, az a Jézus most ezen a vallomáson keresztül emeltetik leg-

először teljes méltóságára, éppen ott, halálában. Így mondja Pál ezt a Filippi levélben: „*Annakokáért az az indulat legyen bennetek, mely volt a Krisztus Jézusban is, a ki, mikor Istennek formájában vala, nem tekintette zsákmánynak azt, hogy ő az Istennel egyenlő, hanem önmagát megüresíté, szolgáló formát vévén föl,*

emberekhez hasonlónak lévén; és mikor olyan állapotban találtatott, mint ember, megalázta magát, engedelmes lévén halálig, még pedig a keresztfának haláláig. Annakokáért az Isten is felmagasztalá őt, és ajándékozza néki oly nevet, a mely minden név fölött való; hogy a Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieieké, földieké és föld alatt valóké.” (Fil 2,5–10; Károli-ford.)

És végül tekintsük meg a harmadik képet. A harmadik kép, az *Ecce homo* nemcsak a trilógia időrendben utolsó képe, hanem Munkácsy Mihály utolsó festménye is, 1896-ban festette. A képhez János evangélista leírását olvasom:

„Ismét bement azért Pilátus a törvényházba, és szólítja Jézust, és monda néki: Te vagy a zsidók királya? Felele néki Jézus: Magadtól mondod-e te ezt, vagy mások beszéltek néked én felőlem? Felele Pilátus: Avagy zsidó vagyok-e én? A te néped és a papifejedelmek adtak téged az én kezembe: mit cselekedtél? Felele Jézus: Az én országom nem e világból való. Ha e világból való volna az én országom, az én szolgálaim vitézkednének, hogy át ne adassam a zsidóknak. Ámde az én országom nem innen való. Mondta azért néki Pilátus: Király vagy-e hát te csakugyan? Felele Jézus: Te mondod, hogy én király vagyok. Én azért születtem, és azért jöttem e világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról. Mindaz, a ki az igazságból való, hallgat az én szómra. Mondta néki Pilátus: Micsoda az igazság? És a mint ezt mondá, újra kiméne a zsidókhoz, és monda nekik: Én nem találok benne semmi bűnt. Szokás pedig az nálatok, hogy elbocsássak néktek egyet a húsvétünnepen: akarjátok-e azért, hogy elbocsássam néktek a zsidók királyát? Kiáltának azért viszont mindnyájan, mondván: Nem ezt, hanem Barabbást. Ez a Barabbás pedig tolvaj vala.

Akkor azért előfogá Pilátus Jézust, és megostoroztatá. És a vitézek tövisből

koronát fonván, a fejére tevék, és bíbor köntöst adának reá, és mondának: Üdvöz légy, zsidók királya! És arcul csapdossák vala őt. Majd ismét kiméne Pilátus, és monda nékik: Ímé, kihozom őt néktek, hogy értsétek meg, hogy nem találok benne semmi bűnt. Kiméne azért Jézus a töviskoronát és a bíbor köntöst viselve. És monda nékik Pilátus: Ímhol az ember!” (Jn 18,33–19,5; Károli-ford.)

Bár a mostani kiállítás a passió történetének sorrendjébe rendezte a ké-

peket – jobbra a *Krisztus Pilátus előtt*, velünk szemben az *Ecce homo* és végül a *Golgota* –, én a képekről ettől eltérő rendben, a képek alkotásának ideje szerint beszélek. Erre éppen az a három dimenzió készített, amelyekről eddig szóltam: a zsenialitás, az expresszivitás és a transzparencia, mégpedig azért, mert először is az a kérdés áll itt előttünk az *Ecce homo*-val szembe, hogy miért tért vissza Munkácsy másfél évtizeddel később Jézus és Pilátus nagy drámai találkozásához. *Krisztus Pilátus előtt*: 1881, *Ecce homo*: 1896. Miért tér hát hozzá vissza? A másik kérdés: ha visszatért hozzá, miért nem úgy festette meg ezt is, ahogy korábban több képét is, a *Siralomházat*, a *Faluvégét*, a *Köpülő asszonyt* vagy számos zsánerképet? Gyakorlatilag ugyanaz a beállítás, kisebb-nagyobb eltérésekkel, pontosításokkal.

Valamit itt még a művésznek el kellett mondania, ami nem lehetett pusztán újramondás. A kép befogadó tere a korábbi passióképekhez képest kitágul, lényegesen nagyobb térben vagyunk. A szereplők itt nem egységesek, mint az előzőben, az 1881-esben, ahol szinte csak Jézus vádlóit látjuk. És ez itt a zsenialitás. Itt most mintha a *Golgota* világa lépne vissza. Visszajön mindenki a Golgotáról egy pillanatra. De a szereplőket most nem osztja meg a vizuális térjel, a gomolygó sötétség. Itt most mindenki egyfelé tekint, Jézusra, akit politikai váddal hurcoltak Pilátus elé. S aki tudja, mármint Pilátus, hogy ez a Jézus ártatlan, és úgy akarja őt szabadlábba helyezni, megostoroztatásával, megveretésével, megcsúfolásával kielégíti a dühös vádaskodókat. Itt azonban már nemcsak vádlók vannak a színen, hanem köve-

tők is, tanítványok is. A helyzet tehát nem ugyanaz, s ezt Pilátus mozdulata fejezi ki: „Ímé, az ember!” Ímé, az ember? Ahogyan a megvert és megcsúfolt Jézus áll Pilátus mellett, az ő reá mutató mozdulata inkább ezt fejezi ki: Ímé, a tiétek! Visszaadom nektek. Ártatlan. Ártalmatlan. Visszaütni sem tud. Meztelen. Ami rajta van csúfságból, kölcsön dicsőség, a gyarmati alattvalóra ráterített katonapalást. Íme, az ember! De Jézus alakja – ha jól látom – az aranymetszés szabályai szerinti arányban áll, és benne mutatkozik legmélyebben az, ami ember. Itt mutatkozik a kép expresszivitása is. A kép egy teljesen zárt világba vezet, tehát ahova most beléphetünk – mert ezen a képen is van belépő távlat a szemlélő számára –, onnan most már nem nagyon látunk túl, nem látunk horizontot, csak néhány épület tetejét, de most nem is ez az érdekes. Itt minden összesűrűsödik. De nem annyira a szereplők tekintete és mozdulata vezet bennünket, hanem Jézus tekintete, az ember tekintete, akit az imént megaláztak, s most még inkább aláznak, mert holmi politikai alku tételként bánnak vele, afféle vásári tárgyként. Az ő tekintete azonban mintha nem látna maga előtt konkrét személyt, arcot, átlát mindenben. A meztelen és megvert ember pillantása ez, a szenvedő szolgáé, akiről Ézsaiás jövendölt: „...*mi azt hittük, hogy ostoroztatik, verettetik és kínoztatik Istentől.*” (Ézs 53,4b) És máris ez a transzparencia. Ezt a tekintetet csak a keresztyén hit nagy paradoxonjaival érthetjük meg, közelebről az által, amit a kereszt teológiájának nevezünk. Itt valami megnyilatkozik és valami elrejlík. És ezek egymásban hatnak. „Íme, az ember!” – mutat Pilátus Jézusra mint alkutárgyra. Íme, az ember, a tiétek! Ez a mi Jézusunk elhagyatottsága, kiszolgáltatottsága, de ebben rejlik szabadításának, önkéntes áldozati halálának hatalma. Az erőtelenségben az erő. Íme, az ember, akit látszólag Isten haragja sújt, ostoroztatik, és nem védi meg Isten. De bűneink büntetése

volt rajta – mondja a próféta. A haragban rejlik a kegyelem, a haragban, az ítéletben rejlik a megengesztelés.

Felidéztem a szavaim kezdetén, hogy kisdíák koromban nagy bámulója voltam Munkácsy e képének, az *Ecce homónak* Debrecenben. Ez volt jószerivel az első festmény, amely reám elemi hatást gyakorolt, hiszen falusi gyermekként addig jószerivel kiállításon sem járhattam. Most hadd hívjam még fel a figyelmet egy titokzatos vagy inkább talányos elemre ezen a festményen. A kép előterében egy lánc választ el minket attól, hogy beléphessünk az ítékezés terébe. Mintha Munkácsy tudta volna, hogy ez a kép majd múzeumban lesz

kiállítva, és odafestett egy láncot, hogy onnan tovább ne menjünk. Bizonyval ezer ilyen tárgyi elemmel találkozunk megannyi festményen. Jellegzetes elem, korhűséget jelöl, életszerűvé teszi a helyszínt, és így tovább – mondhatnánk. S bár meghagyom, Munkácsy esetében óvakodnunk kell az allegorizálástól – ez bizony így van, óvakodnunk kell –, ez a lánc mégis többet jelent, mint festői bravúrt, majd figyeljék meg, hogy játszik a fény egy-egy láncszemen. Ez a lánc

invitál és távol tart. Sok láncot kell levetni még, míg megértjük, hogy Pilátus szava: „*Íme, az ember!*” – nem pusztán az ítélőbíró ügyes retorikai szólama, hanem tudtán kívül isteni igazság jelzése is. Krisztus az új ember, Krisztus a második Ádám, Krisztus az igaz ember és az igaz Isten. Ő az istenember, a Megváltó és örök Közbenjáró. Pilátus szava lekicsinylés. Mégis, amit kimond, örök dicsőítés. Ez az Isten titka, és hogy ezt megértsük, nekünk mindannyiunknak túl kell jutnunk azon a láncon.

TERNYÁK CSABA

Ha a szépség az igazság
ragyogása, akkor a szépség mi-
benlétére vonatkozó kérdésünk
kapcsolódik Pilátus kérdéséhez,
a válasz pedig ugyanaz: „Ecce
homo! Íme, az ember!” Krisztus
a szépség.

Munkácsy trilógiáját látni, róla beszélni, elmélkedni mindig felkavaró, rendkívüli élmény. A képek mérete, a bemutatásukat övező felfokozott hangulat és a bibliai eseményt megjelenítő erejük mindig lenyűgözi a képet szemlélőket, így engem is.

Munkácsy gyakorlatilag Jézus Krisztus szenvedéstörténetét festi meg három mozzanatban: a *Krisztus Pilátus előtt*, az *Ecce Homo* és a *Golgota* című festményen. Mindhárom kép egy-egy cselekménysorozat összefoglalása, egy eseménysor összesűritése. A jó festő ugyanis nem az élet egy pillanatát ragadja meg, hanem események sorának tömörítésén keresztül egy történetet beszél el, jellemeket, karaktereket mutat be, és akár egy egész korszak jellegzetességeit is ábrázolja. Ugyanakkor látszik, hogy Munkácsynak nem az volt a szándéka, hogy egy összefüggő szenvedéstörténetet, valamiféle rövid keresztutat alkosson.

A szakértők szerint a „művek már-már vallásos sugárzásának titka, hogy Munkácsy tapintható közelségbe hozta a Megváltót, s a szemlélő közönséget bevonta a krisztusi szenvedéstörténetbe” (vö. Magyar Nemzeti Galéria honlapja, *Kiállítások*). A képeket szemlélve az az érzésünk támad, hogy mindaz, ami Krisztus szenvedésében történt, az értünk, emberekért, a mi üdvösségünkért ment végbe.

A trilógia önmagában is hatással van ránk, de még jobban felfedezhetjük a képek szépségét és mélységét, ha ismerjük a passiót, és rendelkezünk a szükséges szentírástudományi és kortörténeti ismeretekkel. A Szentírás-kommentárok segítségével még hitelesebbé tehetjük tárlatvezetésünket. A bibliai utalásokkal szeretnénk hangsúlyozni, hogy „Jézus szenvedése nem egy misztériumjáték, a Megváltó keresztje sem az a dekorációs kellék, amellyé később a képzőművészet szelídítette. G. Lohfink szerint szüntelen rá kellene mutatni arra, hogy »Jézus passiója egy igen konkrét esemény nagyon valós hatalmak erőterében, melyek érdekeit halálos komolysággal védték és érvényesítették.«” (LOHFINK

Tóth Sándor, Sáfár Mónika és Tolcsvay László

2010, 9. o.) A vezetés teológiai elemzésében nagy segítségemre volt a teológus pápa, XVI. Benedek Jézus-könyve, amely tudományos igényességgel elemzi a szenvedéstörténet legfontosabb mozzanatait.

Tudjuk, hogy ezek a képek egymástól időben távol készültek, és maga a művész soha nem látta őket így együtt, ahogy mi most látjuk. A három mű együttes kiállítására csupán Munkácsy halála után majd száz évvel került sor, 1995-ben a debreceni Déri Múzeumban. Ha az eseményeket történeti sorrendben

akarjuk követni, akkor a *Krisztus Pilátus előtt* a Munkácsy által megalkotott trilógiának az első darabja (1881). Ezért azt javaslom, hogy először ezt a képet vegyük szemügyre, utána a *Golgotát*, majd végül az *Ecce homót*, amely lehetőséget kínál számunkra, hogy az eseménysort elhelyezzük a saját életünkben is.

Már a mű létrejöttének története is figyelemreméltó számunkra. A művészettörténetből tudjuk, hogy a *Krisztus Pilátus előtt* keletkezésére Karl Sedelmeyer – Munkácsy „menedzsere” és életrajzírója – így emlékezett vissza: „Miért ne válasszuk rögtön minden idők legnagyobb vértanúját, Krisztust, az istenembert, aki az egész emberiségért halt meg, egy jelenetet szenvedésnek történetéből?” – vetette fel a festőnek. A szemtanúk szerint Munkácsy a felvetésre először szinte megijedt, és a következőt kérdezte: „Igen, de hiszen ez egy szentkép lenne, amit már ezerszer megfestettek! Hogyan lehetne e tárgyból valami újat alkotni?” (Kürti 1989, 231. o.) Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a

reménytelennek tűnő vállalkozás sikerült: a trilógia segít bennünket, hogy új módon átéljük megváltásunk nagypénteki drámáját.

Magyarországon 1882 februárjában Budapesten mutatták be a *Krisztus Pilátus előtt* című képet. A kiállítás megrendezésében két főpap vállalta a legnagyobb szerepet. Haynald Lajos (1816–1891) kalocsai érsek, aki már 1874-től ismerte Munkácsyt, és Ipolyi Arnold (1823–1886) beszercebányai püspök, aki a művészetek közismert mecénása volt.

A kép és a jelenet középpontjában két személy áll: Krisztus és Pilátus. Pilátus körül láthatjuk a főpapokat és a véneket. Jézust pedig tömeg veszi körül, feltehetően a farizeusok. A képen Munkácsy Krisztus és Pilátus első találkozását ábrázolja (vö. Jn 18,33–38). A két alak, illetve személyiség közti ellentétet, feszültséget a színekkel is érzékelteti a festő. Krisztus középen áll, tekintetünk az ő összekötözött kezéről indul el és Pilátuson át vezet tovább az anya alakjáig, az ágáló farizeusig, s vissza a főalakig, a megváltó Jézusig. A jelenetet meghatározza az a szembenállás, amely Pilátus (aki szabadon akarja engedni Jézust) és Jézus ellenségei (akik keresztre feszítését követelik) között feszül.

Miként Annás és Kaifás főpap előtt, a helytartó elé vezetett Jézus most sem tanúsít félelmet. Magatartása a képen is nyugodtnak látszik. A Bibliából is tudjuk, hogy a megváltó Jézus nem fél, egyenlő félként beszél Pilátussal. Amikor megkérdezi tőle, hogy király-e, Jézus visszakérdez: „*Magadtól mondod ezt vagy mások mondták neked rólam?*” (Jn 18,35) Ezzel magyarázkodásra kényszeríti Pilátust, aki bosszúsan, kénytelen Jézus népére és

a főpapokra hivatkozni. Jézus úgy beszél Pilátussal is, mint „akinek hatalma van, és nem úgy, mint az írástudók” (Mk 1,22). Arcán és tekintetén átsugárzik istenfiúsága. A kép angliai kiállítása után, Munkácsy a londoni *Times*-nak adott nyilatkozatában vallomásszerűen így beszélt a Krisztus-ábrázolással kapcsolatos szándékáról: „Sosem próbáltam isteni személyt festeni, mivel ami isteni, azt az ember nem képes megfesteni. Én az emberi alakban megjelent Istent akartam ábrázolni.”

Ez a tömör bemutatás igényli, hogy ne csak a kép címében szereplő eseményt vegyük szemügyre, hanem azt is, amire a kép központi jelenete visszautal. Ismerjük meg az előzményeket, hogy miért kerültek Pilátus elé a vezetők, vagy hogy egy közkeletű mondással éljek: hogyan került Pilátus a krédóba. Ha az evangéliumokat kézbe vesszük, akkor ott azt találjuk, hogy

Kaifás főpap állt elő azzal a gondolattal a főtanácsban, hogy Jézusnak meg kell halnia: „*Jobb, ha egy ember hal meg a népért*” (Jn 18,14), mintha az egész nép elveszne. Tehát Jézus kihallgatása a főtanács előtt úgy fejeződött be, ahogy azt Kaifás várta: Jézust bűnösnek találták istenkáromlásban, ezért pedig halálbüntetés jár. Mivel azonban halálos ítéletet csak a rómaiak hozhattak, illetve hajthattak végre, ezért Jézus perét Pilátus elé kellett vinni. Pilátust azonban nem nagyon érdekelték a vallási viták, ezért a vádat politikailag kellett megfogalmazniuk. Mivel Jézus kijelentette, hogy ő a Messiás, ezzel a közmegegyezés szerint automatikusan királyi méltóságot tulajdonított magának. Ez pedig már olyan vád, amelyet Pilátus sem hagyhatott figyelmen kívül. Bár meg volt győződve róla, hogy Jézus nem jelent politikai veszélyt a Római Birodalomra, sőt valamiféle babonás félelemmel tekintett rá, mégis elítélte. Attól félt, különben feljelentik a császárnál, hogy megkegyelmezett valakinek, aki királynak tartja magát, még akkor is, ha ezért a királyságért nem szállna harcba senki. Jézus királysága, az Isten országa ugyanis erőszakmentes ország, amelynek nincsenek hadosztályai. Az ő országa „*nem e világból való*” (Jn 18,36), ami azt jelenti, hogy királysága nem emberi eredetű, és törvényesítését sem emberi tekintélyektől kapja.

Az evangéliumok teljesen realista módon ábrázolják Pilátust, aki római helytartóként képes volt a legnagyobb kegyetlenséggel fellépni, még legjobb megegyezése ellenére is, ha érdekei és a közrend fenntartása úgy kívánta. Pontius Pilátus két évvel Jézus nyilvános működésének kezdete előtt, Kr. u. 26-ban mint ötödik helytartó jött Júdeába. Nem szerette a zsidókat, és a választott nép vezetői sem kedvelték őt. I. Heródesz Agrippa király így jellemezte abban a levélben, amelyet császári barátjának, Caligulának írt: „Pilátus alkata szerint hajthatatlan és kegyetlenül kemény volt. Az ő idejében besúgások, erőszakos cselekmények, rablások, megalázások, elnyomás, bírói ítélet nélküli kivégzések és elviselhetetlen szigor uralkodott Júdeában.” (Philo: *Lego ad Gaium*, 38. o.)

Figyelemreméltó, hogy a kép szélén Pilátus ül, mellette az SPQR (*Senatus Populusque Romanus – a szenátus és a római nép*) felirat, amelynek nevében ül ott és hallgatja ki a vádlottat, aki a kép arany metszési pontjában áll. Mindketten

fehér ruhában vannak. Pilátust körülveszik a nép vénei és a főpapok, akiknek vádló mozdulatai külön-külön is felidéznek azokat a párbeszédet, amelyeket az evangéliumokban olvashatunk, Jézust pedig a csöcselék veszi körül, amelyik később Barabbás szabadon bocsátását követeli. Nagyszerűen tetten érhető ezen a képen a történeti esszencia ábrázolásának az a művészi technikája, amellyel Munkácsy e kép megalkotásánál is élt.

Pilátus jelképes kézmosásáról („ártatlan vagyok ebben a vérontásban”) és a nép felkiáltásáról csak Máté evangélista számol be (Mt 27,24). Lukács különösen is úgy mutatja be Pilátust, mint aki felismeri és kinyilvánítja Jézus ártatlanságát, és igyekszik elérni szabadon bocsátását. Mindegyik evangélista a maga módján érzékelteti, hogy valójában a választott nép vezetői akarták Jézus halálát. Más újszövetségi könyvek is utalnak arra, hogy Jézus haláláért nem Pilátus, hanem egyedül a zsidóság a felelős (vö. ApCsel 2,36; 3,13kk; 1Thessz 2,14kk stb.), de ez a tény semmiképpen sem lehet alapja a zsidók elleni gyűlöletnek. XVI. Benedek pápa is foglalkozik ezzel a kérdéssel a názáreti Jézusról szóló, nemrég megjelent könyvében, és óv bennünket a leegyszerűsítő megfogalmazásoktól. „Az evangéliumok más-más feleletet adnak, ezért

eltéréseiket meg kell fontolnunk. János szerint egyszerűen a »zsidók« voltak. Ez a kifejezés viszont Jánosnál egyáltalán nem jelenti Izrael népét, mint olyat – ahogy a modern olvasó talán gondolná –, még kevésbé rasszista jellegű. Hiszen János maga végül is a zsidó népből származik, ahogy Jézus és övéi mind. A Jézust követők egész közössége kezdetben zsidókból állt. Jánosnál a szónak pontos, szigorúan lehatárolt jelentése van: a templomi arisztokráciát nevezi így.” (RATZINGER 2011, 141. o.)

A teológiában évszázadokon keresztül éles vita tárgya lett, hogy végül is ki felelős Jézus haláláért. A II. vatikáni zsinat hivatalosan is kijelentette, hogy a zsidókat nem terheli kollektív felelősség: „Kétségtelen, hogy a zsidó hatóságok és párhíveik Krisztus halálát követelték; mégsem lehet megkülönböztetés nélkül minden akkori zsidónak vagy éppen a mai zsidóságnak a rovasára írni azt, amit ővele kínszenvedésekor műveltek.” (*Nostra aetate*, 4. o.) Egyházunk tanítása szerint (KEK 598) Krisztus kínszenvedését minden bűnös előidézte: Krisztus „*meghalt bűneinkért és feltámadt megigazulásunkra*” (Róm 4,25). Jézus elutasítása nemcsak a zsidó nép sajátja, hanem olyan egyetemes emberi magatartás, amely szembeszegül Istennel, és nem tudja elfogadni a Fiút, aki által Isten üdvözíteni akar bennünket. A bűnrészesség kérdésében mindnyájan érintettek vagyunk.

Egy nagyon titokzatos személy is látható ezen a képen, akiről szintén nem szabad megfeledkeznünk. Jézus korában elképzelhetetlen volt, hogy egy tárgyaláson akárcsak tanúként is egy nőt meghallgassanak. A kép háttérében viszont felfedezünk egy asszonyt, karján egy gyermekkel. A történetben semmi szerepük nincsen, senki nem is vesz róluk tudomást, ők sem figyelnek senkire. Az asszony azonban Jézusra függeszti tekintetét. Munkácsy feltehetően itt is élt a különféle idősíkok összemosásának technikájával, és a képen valójában Máriát látjuk, karján a gyermek Jézussal. Ugyanez az idősíkok egymásba tolásával operáló technika a *Golgotán* is megjelenik majd. Ott a jövőből lép be valaki a kép előterébe, míg itt a múlt jelenik meg a kép háttérében.

Elmélkedésünk következő képe a *Golgota*. Kétségtelenül a trilógia legmonumentálisabb alkotása (1884), csodálatos kompozíció, amelynek színei rabul ejtenek bennünket. Nem a szenvedés ábrázolásának drámaisága az, amely elsősorban hatalmába kerít minket, hanem az alakok kidolgozottsága, a jellemábrázolás és a különféle lehetséges magatartásformák bemutatása.

Az evangéliumokból pontosan tudjuk Jézus halálának helyét: „Így vezették ki egy *Golgota* (latinul *Calvaria*) nevű helyre, amely a *Koponyák helyét jelenti*.” (Mk 15,22) A domb a városon kívül feküdt, erre utalnak a „kivezettek” és a „kiment” kifejezések is. A hely valószínűleg koponyatető formájáról kapta a nevét (vö. KROLL 1982, 461–463. o.). A városon kívül kellett lennie, hiszen a római és a zsidó büntetőjog szerint halálos ítéletet csak a városon kívül volt szabad végrehajtani. A hagyomány szerint Jézus kereszthalálának helyére épült a mai Szentsír templom, amelyre ráillik Isten figyelmeztető szava: „*Ne közelíts! Old le a sarudat, mert a hely, amelyen állsz, szent föld!*” (2Móz 3,5).

Mindenekelőtt vegyük szemügyre a három keresztre feszítettet. A két lator nem annyira részletesen kidolgozott, mint Jézus, aki tekintetét az ég felé emeli. Látszik, hogy imádkozik, szenvedésében is együtt van az Atyával. Az evangéliumok elbeszélik, hogy első szavával azokért imádkozik, akik kivégzik: „*Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit tesznek!*” (Lk 23,34). Nem bosszúért kiált, hanem megbocsátást kér. A megváltó Jézus nemcsak szavaival, hanem példájával is tanít minket a megbocsátó szeretetre.

Keresztjének felirata: INRI. Az evangéliumokból tudjuk, hogy három nyelven készült ez a felirat, amelynek latin rövidítése az INRI (*Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum*): Názáreti Jézus, a zsidók királya (vö. Jn 19,19). Márk és Máté mint „elítélésének okát” jelölik meg a kifüggesztett tábla feliratát. Római szokás szerint a vesztőhelyre vezetett elítélt előtt vitték

vagy a nyakába akasztották a bűneit tartalmazó feliratot. Ez a felirat valamilyen módon Pilátus bosszúja a főtanácson, akik azzal vádolták be nála Jézust, hogy királlyá teszi magát. Szóltunk már róla, hogy bár ezt a vádat Pilátus nem vette komolyan, mégis engedett a nyomásnak, hogy ítélje el Jézust. Amikor viszont a vének azzal a kéréssel fordulnak hozzá, hogy változtassa meg ezt a feliratot: „Ne azt írd, hogy zsidók királya, hanem azt, hogy a zsidók királyának mondta magát”, nem enged, hanem így válaszol: „Amit írtam, megírtam.” (Jn 19,22) Ezért aztán az elítélt úgy vonul be a történelembe, mint a zsidók királya. Ez az epizód ismét megerősíti, sőt az egész világ számára kinyilatkoztatja, hogy a kereszten függő Jézus valóban király.

A kereszten ott áll Mária, Mária nővére és Mária Magdolna, valamint János apostol. Figyelemre méltó, hogy nincs itt más tanítvány, csak a legfiatalabb. Ő az, akire Jézus rábizza anyját: „Nézd a fiad, nézd az anyád...” Attól az órától kezdve magához fogadta őt a tanítvány. Jézus tehát a kereszten gondoskodik anyjáról, nem hagyja őt egyedül, hanem Jánosra, a szeretett tanítványra bizza (vö. Jn 19,25–27). János apostol a képen elgondolkodva Máriát nézi, úgy tekint rá, mint édesanyjára. Egyedül ő van piros ruhában, a szeretett tanítvány, az egyedüli, aki az apostolok közül nem lett vértanú. Minden apostol ünnepén pirosban misézünk a katolikus egyházban, kivéve december 27-én, szent János apostol ünnepén. Ő viszont itt piros ruhában van, amely talán Krisztus iránti szeretetét hivatott szimbolizálni.

Az exegéták szerint figyelemre méltó, hogy Jézus előbb az anyjához szól, rábizza a tanítványt, és csak utána a tanítványhoz, hogy ráhagyja anyját. Ha csak a fiúi gondoskodás megnyilvánulásáról lenne szó, az első mondat természetesen a tanítványnak szólna, hogy rábizza Máriát, sőt ennyi elég is lenne (vö. II. János Pál: *Redemptoris Mater*, 23. o.). De Jézus Máriánál kezdi és a tanítványt mint fiát mutatja be. Nyilvánvaló, hogy ezzel is valamit tanítani akar. Amikor így szól anyjához: „Asszony, íme, a te fiad”, akkor új hivatást és küldetést ad a boldogságos Szűz Máriának. Mária, az egyház

anyja, a Krisztusban hívők anyja lesz. „Mária egyetemes, mindent embert vállaló anyasága, a Megváltó húsvéti misztériumának végső kiteljesedéséből ered. Krisztus anyja, aki közvetlenül részese annak a misztériumnak, amely valamennyi embert összességében és egyéneként is magába zár: mindnyájunk közös és személyenkénti édesanyja.” (Uo. 23. o.)

A kereszt alatt azonban nemcsak rokonai vannak és a tanítványok egyetlen képviselője, hanem ott van a gúnyolódó csöcselék is, akik azt kiáltják: *„Te, aki lerombolod a templomot, és három nap alatt felépíted, mentsd meg magadat, szállj le a keresztről!”* (Mk 15,29) A csúfolódó mondat Jézust szinte úgy jellemzi, mint nagyot mondó „szájhőst”, aki a templom lerombolására készült, de önmagán nem tud segíteni. A mondat mögött az a szemléletmód áll, hogy az ember ereje, képessége elsősorban arra való, hogy „önmagát megmentse”, érvényesítse. Ezek az emberek nem ismerik Jézus küldetésének igazi célját: *„Az Emberfia nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem, hogy ő szolgáljon és váltságul adja életét sokakért.”* (Mt 20,28)

A gúnyolódók egy másik csoportja a főtanács három frakciója: a papok, az írástudók és a vének. Jézus kísértése most is hasonló, mint működése kezdetén, amikor a Sátán arra akarta rávenni, hogy vesse le magát a templom párkányáról. De ahogy akkor nem engedett, úgy most sem enged a kísértésnek, hogy leszálljon a keresztről. Tudja, maga Isten menti meg őt, de nem úgy, ahogy ezek az emberek itt elképzelik. A feltámadás lesz majd az a pillanat, amelyben az Atya „Úrrá és Messiássá tette” (ApCsel 2,36) azt a Jézust, akit keresztre feszítettek.

Érdemes felfigyelni a katonákra is. A kép közepén a kivégzőosztag parancsnokát, a századost látjuk megrendülten, aki Jézus halála után majd megvallja: *„Ez az ember valóban Isten Fia volt.”* (Mk 15,39) Székely János püspök a pogány százados hitvallását magyarázva rámutat arra, hogy az egész Márk-evangélium olyan, „mint egyetlen nagy prédikáció, mint egyetlen nagy csodatörténet, amelynek

végén a kóruszöveg, amit az olvasó/hallgató is kimond, ha valóban végigélte az evangéliumot: ez az Ember valóban Isten fia volt” (SZÉKELY 2002, 108. o.).

A kép sarkában egy fiatal katona ül, lándzsával a kezében, aki egyfajta érdeklődéssel tekint Krisztusra. Ekkor még nem tudja, hogy ő lesz majd az, aki lándzsájával átszúrja Jézus oldalát. A két rablónak eltörik a lábszárát, mivel azonban Jézus ekkorra már meghal, eltekintenek a lábszártöréstől, de hogy biztosak legyenek, helyette egyikük átszúrja Jézus oldalát, a szívét (vö. Jn 19,34). Egyházunk liturgiája már tudatában van az esemény jelentőségének, hiszen Jézus Szíve ünnepén így imádkozunk: „majd vér és víz ömlött sebhelyéből, mely átszúrt oldalán nyílt, hogy onnét jöjjenek létre a szentségek, melyekkel Egyházát élteni” (vö. prefáció). Ez abban az órában történt, amikor levágták a

húsvéti bárányokat, amelyekre az az előírás volt érvényes, mely szerint egyetlen csontjukat sem törhetik el. Innen ered az, hogy Jézust az evangélium mint az igazi húsvéti bárányt mutatja be, amely tiszta és tökéletes. A szinoptikusok éppen azért teszik az utolsó vacsorát a zsidó bárányvacsora időpontjára, mert igazolni akarják, hogy Jézus az Ószövetség húsvétján ünnepelve alapítja meg az újszövetségi húsvéti vacsorát, az eucharisztikus áldozatot.

Az egész festmény legtitokzatosabb alakja az a lovas, aki a kép másik fókuszában található. Fehér lovon ül, fehér ruhában, különlegesen szép és drága saru van a lábán, gyönyörű lótakaró a nyereg alatt. A képen senki nem vesz tudomást róla, ő pedig a ló hátára támaszkodik bal kezével és mintegy másik dimenzióból tekint vissza a keresztre feszítettre. Feje fölött még a felhők színe is más, mint a kép többi részén. Ha jól megnézzük, ugyanazt az arcot látjuk másik profilból, mint aki a kereszten függ. Azt hiszem, nem járunk távol a művész gondolataitól, ha itt a Je-

lenések könyvének titokzatos fehér lovasát fedezzük fel a képen, aki a könyv szavai szerint „diadalmasan kivonult, hogy győzelmet arasson” (vö. Jel 6,2). Mi más ez, mint a művészet legeredetibb eszköze, az időbeli síkok egymásra

vetítése, amellyel egyszerre lehet ábrázolni a keresztre feszítés és a feltámadás eseményét: a képen a feltámadásban győztes Krisztus tekint vissza a jövőből a kereszten legyőzött Krisztusra.

Végül elmélkedjünk a harmadik képről (1896), amely időrendben talán második, hiszen az általa bemutatott történet része a Pilátus előtti kihallgatásnak, tartalmi mondanivalója azonban lehetőséget ad arra, hogy önmagunk emberségéről is elgondolkodjunk, és beengedjük életünkbe az igazságot, amely szabaddá tesz bennünket.

A törvénykezési palota udvarán megemelt oszlopos erkélyen áll a két főszereplő. Pilátus a töviskoronás, vörös köpenyes, megostorozott Krisztusra mutat. Bemutatja Jézust a tömegnek, azt gondolván, hogy így szánalmat és szimpátiát kelt bennük iránta. Ecce homo, íme, az ember – mondja Jézusra mutatva (vö. Jn 19,5). Célja talán egyszerűen csak annak jelzése, hogy Jézust, a „zsidók királyát” veszélytelennek, ártatlannak tartja, és erről a főtanács tagjait is meg akarja győzni.

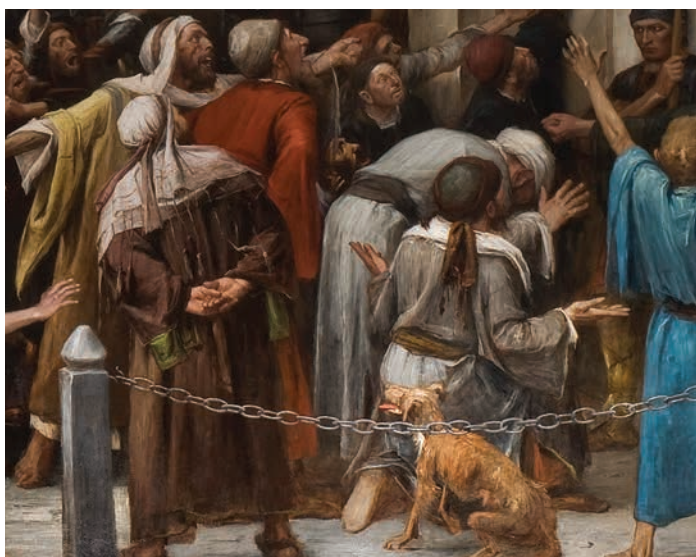
Az „Íme, az ember!” feliratot az exegéták többféle módon értelmezik (vö. RÓZSA–GÁL 1982, 342–343. o.). Van olyan vélemény, amely szerint a kijelentés mögött nem kell mélyebb értelmet keresnünk. A felkiáltás nem jelent mást, mint „íme, az ember”, akit ti királynak tartotok, nézzétek, nem kell félni tőle. Vannak, akik úgy vélik, hogy Pilátus szavai a János prólógusra utalnak: „és az Ige testté lett” (Jn 1,14). A Fiú, a második isteni személy értünk emberré lett. A helytartó szavai Jézus teljes megaláztatását jelentik, amely a megtestesülés, Jézus valóságos emberségének a következménye.

Mások szerint az ember szó, az „emberfia” krisztológiai címre utal, amelyet a Megváltó Jézus szenvedésével kapcsolatban is olvashatunk: „Amikor majd fölemelik az emberfiát, akkor megtudjátok, hogy én vagyok.” (Jn 9,28) Nyilvánva-

ló, hogy az evangélista a kijelentéssel valamit hangsúlyozni akar. Úgy állítja elénk a megostorozott, töviskoronás, bíborköpenybe öltöztetett Jézust, mint aki valódi király, akinek az a hivatása, hogy tanúságot tegyen az igazságról. Ezt a királyi méltóságot ismerik el a főpapok is, mikor Isten Fiának nevezik (Jn 19,7).

A harmadik évezred elején – a huszadik század szörnyű embertelenségei után – könnyen érthető és elfogadható számunkra az az értelmezés, amelyet XVI. Benedek pápa Jézus-könyvében olvasunk: „Ecce homo! – e rövid mondat mélységes értelme messze túlmutat a pillanaton. Jézusban megjelenik az ember maga. Megjelenik benne minden megvert, meggyalázott ember fájdalma. Az ő

fájdalma az emberi hatalom embertelenségét tükrözi, amely a gyengéket földbe tapossa. Tükröződik benne az, amit bűnnek nevezünk: milyen lesz az ember, ha elfordul Istentől, s maga veszi kezébe a világ feletti uralmat.” (RATZINGER 2011, 151–152. o.)

A festményen Krisztus arca beesett, meggyötört, égre szegeződő tekintete megtört. A művészet-történészek szerint ez a drámai portré Munkácsy utolsó önarcképét rejti. Az emelvény alatt pedig ott hömpölyög, hullámszik a tömeg; a mozdulatok, a heves gesztusok egymásba érnek. Szinte halljuk az erkély alatt állók kiáltását: „Feszítsd meg, feszítsd meg!” Ennek ellenére a tömegben lévő emberek arcán sokféle érzést és indulatot látunk.

Figyelemre méltó azonban, hogy ezen a képen amint Pilátus, úgy Jézus is szemben áll a tömeggel, ezért ez a mondat úgy is értelmezhető, hogy Pilátus szavai talán Jézushoz szólnak és az előtte álló tömegre vonatkoznak némi kegyelmevel vagy talán kárörömmel: „Íme, az ember” – íme, aki Barabbásnak, a rablónak a szabadon bocsátását kéri az amnesztia pillanatában, és ezzel Jézusnak, az igaznak a veszét okozza. A festmény csodálatosan tükrözi azt a drámát, ami végbement Pilátus és a jelen lévő emberek lelkében.

A három csodálatra méltó alkotás láttán igazat kell adnunk Dosztojevszkijnek, aki azt írta: „A szépség menti meg a világot.” Ezek a képek tisztító erővel hatnak az emberre, és a művészet eszközeivel segítenek hozzá bennünket ahhoz, hogy szembesüljünk olyan kérdésekkel, amelyek a hétköznapokban csak kevés embert foglalkoztatnak. Dosztojevszkij mély értelmű megfogalmazása felveti bennünk is a kérdést: mi a szépség? Elmondhatjuk, hogy az is egyfajta tökéletességre való törekvés.

A kérdés visszavezet bennünket egészen a kezdetekig, amikor az ember a bűnbeesés után keresi elkéseredetten azt a szépséges világot, amely kívül került a számára elérhető valóságon. A szépség keresése a legkülönfélébb formában és számos műalkotásban végigvonul az egész történelmen, a szobrászat, az építészet, a festészet és a zene világában. Minden kultúrában és civilizációban jelen van, és semminek nem sikerül kioltania az ember szépség iránti szomját.

A kihallgatás során Pilátus az igazságról kérdezte Krisztust. Ő pedig nem válaszolt neki, vagy jobban mondva az ő válasza a csend volt. Az igazságot nem mindig lehet elmagyarázni, mert van úgy, hogy szavak nélkül juthat el hozzá az ember, lényé mélyén találja meg azt. Jézus szűk körben, a tanítványainak csak ennyit mondott: „*Én vagyok az út, az igazság és az élet.*” (Jn 14,6) Most Pilátus előtt azonban hallgat. Rövidesen azonban megmutatja majd az utat, amely az igazságra vezet: a kereszt útját. Pilátus nem érti Jézus néma válaszát, mégis titokzatos módon ő maga adja meg a választ a kérdésére. Ő maga mutat rá arra, aki az igazság, amikor a népnek így mutatja be Jézust: „*Ecce homo*”, íme, az ember: Krisztus az igazság. Ha tehát valaki azt szeretné, hogy utat mutassunk neki az üdvösségre, ha valaki az igazságot keresi, legyen az akár az igaz élet, akár az Isten előtti megigazulás, és ha valaki

azt szeretné, hogy új élete legyen, ezt egy személyen keresztül és egy személyben találja meg: Jézus Krisztusban.

Ha a szépség az igazság ragyogása, akkor a szépség mibenlétére vonatkozó kérdésünk kapcsolódik Pilátus kérdéséhez, a válasz pedig ugyanaz: „Ecce homo”, íme, az ember: Krisztus a szépség. Ez megmutatkozik a színeváltozás hegyétől a Golgotáig, hogy megvilágítsa az ember misztériumát, amelyet ugyan elcsúfíthat a bűn, de megtisztít és újjáteremt a megváltó szeretet. Az ötven évvel ezelőtt megkezdődött II. vatikáni zsinat szavaival fogalmazva, hittelt valljuk, hogy „az ember misztériuma csak a megtestesült Ige misztériumában világosodik meg igazán” (GS 22). Boldog II. János Pál pápa, a II. vatikáni zsinat pápája is ezt hangsúlyozta az első enciklikájában: „Ha az ember szíve mélyéig érteni akarja önmagát, Krisztushoz kell mérnie önmagát, félelmeivel és kétségeivel, gyöngeségeivel és bűnösségével, életével és halálával. Az embernek mindenestől, amije van, bele kell öltöznie Krisztusba; föl kell vennie és magáévá kell tennie a Megtestesülés és Megváltás teljes igazságát, hogy újra megtalálhassa önmagát.” (*Redemptor hominis*, 10)

Meggyőződésem, hogy Jézus Krisztus nem egy út a sok között, nem egy igazság a többi mellett, nem egy szépség a szépségek között. Ő az út, az igazság és az élet. A legfőbb szépség, minden szépség forrása, mivel benne Isten Igéje lett emberré.

XVI. Benedek pápa szerint: „Aki beengedi Krisztust az életébe, nem veszít semmit, egyáltalán semmit, ami az életet szabadabbá, széppé és naggyá teszi. Csak a vele való barátságban tárulnak ki az élet kapui. Csak ebben a barátságban ismerjük meg az emberi természet nagy lehetőségeit. Csak ebben a barátságban tapasztaljuk meg azt, ami szép és ami szabadabbá tesz.”

Az idő is, amit e festmények szemlélésével töltöttünk, a gondolatok is, amelyek ébredtek bennünk, hozzásegíthetnek ahhoz a felismeréshez, hogy az embert teremtő és üdvözíteni akaró Isten az első és a legkülönb művész.

FELHASZNÁLT IRODALOM

LOHFINK, Gerhard: *Jézus utolsó napja*. Kairosz, Budapest, 2010.

Sz. KÜRTI Katalin: Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiája. *Vigilia*, 54. évf. 1989/3. sz. 231–233. o.

RATZINGER, Joseph (XVI. Benedek): *A Názáreti Jézus*. Szent István Társulat, Budapest, 2011.

KROLL, Gerhard: *Jézus nyomában*. Szent István Társulat, Budapest, 1982.

SZÉKELY János: Márk-passió. In: „*Mindent az evangéliumért*”. Gyürki László 70. születésnapjára. Körmend, 2002.

RÓZSA Huba – GÁL Ferenc: *Jézus kereszthalála és feltámadása*. Szent István Társulat, Budapest, 1982.

UTÓSZÓ

ZÁSZKALICZKY ZSUZSANNA

Mindhárom kép drámája az egyén és a tömeg közti feszültségben rejlik. Ettől a nagyon is e világi feszültségtől válnak Munkácsy passióképei minden időben korszerűvé: hiszen az egyén kiszolgáltatottsága a felbőszült tömeg erejével szemben, vagy szelídebben: az individuum magánya a csoporttal szemben mindig téma lesz az emberiség történetében.

IKON ÉS HISTÓRIA

A Munkácsy-mánia

A Munkácsy-életmű több mint száz éve újra és újra megéledő témája nemcsak a magyar kulturális közbeszédnek, hanem a mű- és kiállítás-kritikának, illetve a művészettörténet-írásnak is. Nemrégiben Gosztonyi Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy „a Munkácsy-irodalom olyan – részben a művektől független – *(nemzeti) diskurzus*, amely – a XIX. század végétől a közelmúltig – az életmű jó részének *távollétében* (autopszia nélkül) jött létre.”¹ Távollétében, mert képeinek túlnyomó többsége külföldön vagy a közönség számára elérhetetlen magántulajdonban van, illetve mert az általa használt, erősen pusztuló bitümalapozás miatt a festmények ma már nem mutatják eredeti lényegüket.

A Munkácsy-kiállítások teljes katalógusa mind a mai napig nem készült el, sőt vagy ötven év telt el nagyobb kiállítás nélkül. Nem véletlenül volt igazi szenzáció a trilógia egyesítése a külföldi tulajdonosok és a debreceni Déri Múzeum jóvoltából. Látogatószám-rekordot döntögetett a Magyar Nemzeti Galéria 2005-ös nagy kiállítása² is, amely kockázatos vállalkozásként indult, mégis – a közönség elérésében és a tudományos feldolgozásban is – nagy eredményeket könyvelhetett el. A galéria sosem látott – kölcsönzött és raktárból előkerült – műveket mutatott be, másokat új kontextusba helyezett, tudományos kata-

---

1 GOSZTONYI 2005a, 65. o. Idézi RÉVÉSZ 2005. <http://www.revart.eoldal.hu/cikkek/muveszek-1800-1900/munkacsy-mihaly.html>.

2 *Munkácsy a nagyvilágban*. Rendezte: Bakó Zsuzsanna. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2005. március 24. – augusztus.

lógust jelentetett meg (GOSZTONYI 2005b). A kötetre a Munkácsy-olvasókönyv (MARKÓJA 2005) reflektált, majd folyóiratcikkek folytatták a több szempontból is tabudöntőgető diskurzust: egyebek között attribúciós kérdésekről, a művészettörténet és a műkereskedelem szempontjairól.³

Az elmúlt évek történéseit Révész Emese az alábbiakban foglalja össze: „»A művészettörténet ezen a ponton válaszút elé kerül: vajon továbbra is folytatója legyen-e saját tudományága értékkonstituáló, ítélkező – műkritikusi – hagyományainak, vagy tudatosan lemondva erről a hagyományról, saját életidejéből kiszakadva, kérdésfeltevéseit elsősorban a múltból merítse?» Sinkó Katalin 1990-ben a Munkácsy-kérdést összegző tanulmányában megfogalmazott gondolatai egy új kutatói szellemiség alaptéziseinek tekinthetők (SINKÓ 1990, 367. o.). Az általa gyakorolt »újpozitivizmus« vagy »újhistorizmus« alapjaiban reformálta meg a 19. század hazai művészetének kutatását. Szempontrendszere nagy szerepet játszott Munkácsy egykorú recepciójának, eszmetörténeti háttérének megértésében. Forráselemzésen alapuló módszertanát követték Sz. Kürti Katalinnak a Krisztus-képek keletkezés- és fogadtatástörténetét filológiai alapossággal felfejtő tanulmányai.⁴ A festő körül kialakult kultusznak, képeinek társadalmi eseményszámába ment bemutatásának,⁵ „hazatérésének”, a nemzeti festő mítoszának, temetésének további – kultusz-történeti – irodalma van. A Munkácsy-olvasókönyv kritikával illeti ezt a szemléletet: többek között szeméretre veti, hogy könnyen elvész a művek esztétikai, előítélet-mentes értékelése.

Talán nincs a magyar művészettörténetben olyan – egykor – ünneplés és a közönség szemében jó évszázadon át a „magyar festészetet” megtestesítő művész, akire ne kiáltottak volna már meztelen császártól korszakos zseniig, mesehőstől divatjamúlt zárványig ennyi mindent. A tisztánlátást már életében

---

3 Napjaink Munkácsy-képeinek alakulásáról bővebben lásd Révész 2005 (1. jegyz.)

4 *Munkácsy Mihály (1844–1900) élete és kultusza*. Bev. Sz. Kürti Katalin. Kiállítási katalógus. Déri Múzeum, Debrecen, 1994.

5 1882-ben, a *Krisztus Pilátus előtt* hazai bemutatásakor rendezett országgyűlési lakomán vetette fel Jókai, hogy Munkácsy fesse meg a honfoglalás jelenetét a parlament számára. Az adatot Boros Judit szócikke közli. In: MIKÓ–SINKÓ 2000, 643. o.

is akadályozta, hogy – Fülep Lajos szavaival – „kufárkodás és sznobság mindig is zavarossá fröcskölte körülötte a leget” (FÜLEP 1971, 91. o.). Ugyanő azonban kemény ítéletet is mondott róla, ami, lássuk be, évtizedekre rányomta bélyegét a Munkácsy-irodalomra.

Há a magyar festészet történetében el szeretnénk őt helyezni, azon történeti festők csoportjába kell sorolnunk, akik akadémikus iskolázottságúak, ám magukévá tették a realizmus és a naturalizmus látásmódját, sőt talán a *plein air* friss szellője is meglegyintette őket. Németh Lajos Munkácsy festői attitűdjét romantikus realizmusnak nevezi (ARADI et al. 1983, 366–367. o.), amelyet az ellentétekben való gondolkodás és a realista látásmód ötvözeteként definiál. Fülep – jó ötven évvel korábban keletkezett írásában – szigorúbban fogalmaz: „A kor naturalizmusa megérintette őt is, egyébiránt temperamentuma is vitte feléje, de a »komponálásról« (ahogy akkori akadémikusok tanították) nem mondott le, ugyanakkor, amikor a régiek konstruáló-komponáló módszeréről lemondott. S maradt a már említett egyetlen út: a naturalisztikus motívum akadémikus megkomponálása, ami ellentmondás.” (FÜLEP 1971, 93. o.)

A kötet – s így e tanulmány – témájaként megjelölt trilógia irodalma a legpontosabb tükre a festőről szóló ellentmondásos értékítéleteknek, elemzéseknek. Vannak, akik a korában sosem látott sikert aratott képeket az életmű csúcspontjának tekintik,⁶ mások úgy vélik, a Krisztus-képek egy hanyatló festő alkotásai. A kortárs Keleti Gusztáv az *Ecce Homó*ban a „fennkölt észjárást”, az „erkölcsi komolyságot”, a „tisztá eszményt” dicsérte. Azonban mesterségbeli hiányosságokat és a hanyatlás jeleit is meglátta a műben (NÉMETH 1981, 182. o.). Más kortársak valóságos kultuszt teremtettek a képek körül.⁷ A *Kis magyar*

---

6 BAKÓ Zsuzsanna: Munkácsy: Krisztus-trilógia. *Magyar Nemzeti Galéria*. http://www.mng.hu/kiallitasok/idoszaki/munkacsy_trilogia_nyito.

7 Aggházy Gyula a mester fogadását, Hans Temple egy Krisztus-képet festve örököltette meg vásznán a művészt. Sz. KÜRTI 1994. A külföldön élő Zichy Munkácsy halálakor festett portrét az elhunyról. Sőt még Batthyány Gyula *Ezer év küzdelem* (1942) című művén is a „nemzet portréi” egyfajta történelmi utolsó ítéletében, a kompozíció békés építő korszakot és kultúrát bemutató képtér zárásaként Bartók, Liszt, és Ady mellett Munkácsy szerepel.

művészettörténet (DERCSÉNYI-ZÁDOR 1980) – miközben leteszi a voksát Munkácsy ragyogó emberábrázolása és a trilógia páratlan részletszépségei mellett, felszínes szerkesztéssel és az „őszinte pátosz” hiányával vádolja.

A siker titka: PR és 3D

Hogy került Jézus alakja a tájakat, parkokat, de főleg portrékat, szalonokat és életképeket festő művész érdeklődésébe? Mennyiben jelentett számára megszokott típust, történeti festményt a bibliai jelenet megfestése? Hogyan talált rá az ember-Jézus eszményére? Mennyire éreztek rá szándékára kortársai? És – nem utolsósorban – mekkora része van sikerében a műkereskedelemnek?

Bár az életmű egyik csúcsa a trilógia, a három képet együtt maga a mester sem láthatta. Bizonyos, hogy a vallásos festészet válságának küszöbén nagyon erős hatások kellettek ahhoz, hogy ekkora, évekig tartó munkába kezdjen. Feltehetően barátja, Haynald Lajos kalocsai érsek, az egyházművészet ösztönzője és mecénása, Liszt barátja volt, aki a bibliai témák fontosságára felhívta a figyelmét. (Gyűjtést is rendezett 1882-ben. Sz. KÜRTI 1994, 65. o.) Munkácsy ekkorra Európa-szerte keresett festő volt. Jó szerződések, pénzes megrendelők segítették őt az alkotásban, de nem elégítette ki a nyers életképek, a pazar szalonok, remek portrék és reszkető levegőjű tájak témaköre. Szenvedélyesen kereste a „nagy témát”, amivel még többet mutathat meg az *emberből*. Az idős Milton és a haldokló Mozart szenvedő személye aztán elvezette őt a passió történetéhez. Úgy érezte, Krisztus alakjában megfogalmazhatja azt a tragikumot, amely mindig is érdekelte. Barátait, Zichy Mihályt, Gustave Dorét és másokat is foglalkoztatta ekkortájt Jézus alakja. „A 19. századi pozitívizmus különösen nagy gondot fordít arra, hogy az események lehetőleg önként következzenek a kor és a környezet ábrázolt körülményeiből. Ez a törekvés még a bibliai történeteket is eléri: leginkább Ernest Renan felfogását követve válik

---

In: MIKÓ-SINKÓ 2000, 204. o. és kat. sz.: XIII–10.

emberi történetté a megváltás misztériuma.” (MAROSI 2000, 25. o.) Jézus földön járó, nemcsak emberi, hanem teljesen és igazán emberléte a meghatározó a *Jézus élete* című Renan-mű (1863, magyarul 1864) alapján. Ez a Jézus-kép és

a magyar történelmi festészet emberhőskeresése segíti Munkácsyt egy nem mitikus, hanem személyes Megváltó megformálásában.

1880 nyarán fogott hozzá a *Krisztus Pilátus előtt* kompozíciójához. Akkor már évek óta Párizs egyik legsikeresebb műkereskedőjével, Charles Sedelmeyerrel dolgozott együtt. Sedelmeyer törekvése, hogy Munkácsyból világhírű művész váljék, eredményesnek bizonyult. Ő biztatta a szokásosnál lényegesen nagyobb méretű vászonra. Ő volt az, aki pontosan megszervezte Munkácsy új műveinek

nemzetközi bemutatását, értékesítését, valamint a kereskedelmi és reprodukciós jogok érvényesítését. A nagy Krisztus-kép így már a megszületése pillanatában a nemzetközi figyelem középpontjába került. A kép párizsi, angliai és bécsi bemutatása után, 1882 elején Budapesten is látható volt, ahol közel nyolcvanezren tekintették meg.⁸

Munkácsy a trilógia – készülési időrendben – második képéhez már 1881-ben készített vázlatokat. Az 1884-re elkészült *Golgota* egyik érdekessége, hogy a keresztben függő Megváltó alakját önmagáról mintázta a művész. Ismerjük azokat a korabeli fényképeket, amelyeken a „keresztre feszített” Munkácsy látható.⁹ Első modellje lezuhant a keresztről, ő azonban szívesen vállalta az élményt, hogy belülről is megélhesse a megfeszítettséget. A második témára türelmetlen alkotóvággyal készült. Feleségének, Cécilnek írt levelében (1883) ez olvasható: „Sietve írok, mert egy Krisztus vár, szeretném már keresztre feszítve látni.”¹⁰ A *Golgota* párizsi, budapesti vagy angliai bemutatása ugyanúgy százezreket vonzott, mint az első Krisztus-kép kiállítása. A *Golgota* népszerűségére mi sem jellemzőbb, hogy több redukció készült róla, sőt az előző kép mellett műnyomatokon, műlapokon is terjedt.¹¹ 1895-ben Munkácsy a *Golgota* fő motívuma alapján festette meg a tőketerebesi Andrassy-mauzóleum oltárképét (*Asszonyok a kereszt lábánál*). Talán kevesek előtt ismert, hogy épp egy ilyen redukció nyomán készülhetett két hazai evangélikus templom oltárképe is: Marcalgergelyi negyedik, eklektikus stílusú templomának (1910) oltárképét Gyurácz Karolina¹² festette. Kétfodony késő barokk (1792–94 és 1818) templo-

---

8 Lásd 6. jegyz.

9 Közli Ónody Magdolna. In: BAKÓ–SZ. KÜRTI–ÓNODY 1994, 15. o.

10 Közli Sz. Kürti Katalin. In: BAKÓ–SZ. KÜRTI–ÓNODY 1994, 71. o.

11 Munkácsy népszerűségéhez nagyban hozzájárult a műnyomatok sokasága. Nemcsak életképei vagy a trilógia darabjai jelentek meg ilyen módon otthonokban, egyházi intézményekben, hanem például a *Honfoglalás* egy 1896-os, párizsi parfümös dobozon (10,5×5,6×5 cm, Iparművészeti Múzeum) szerepel. Közli Horváth Hilda. In: MIKÓ–SINKÓ 2000. Kat. szám: X–35.

12 Gyurácz Ferenc püspök nevelt lánya, elhunyt öccsének, Sándornak a gyermeke.

mának oltárképe a századforduló környékén készülhetett, ez Kubányi Lajos (1855–1912) műve (HARMATI 2012, 87–88. o.).

Az első két kép sikerén felbuzdulva a harmadik darab terve is készülődött: Munkácsy úgy tervezte, hogy a feltámadást fogja bemutatni. Hogy személyes, lelki gyötrődései, hitbeli kétségei miatt változtatott eredeti elképzelésén, vagy mert a húsvét hajnali jelenetben lehetetlen az egyén és a tömeg viszonyát bemutatni, nem tudjuk. Több mint tíz évvel az első két darab után készült el az *Ecce Homo*.¹³

A trilógia hihetetlen sikerét nemcsak a festő tehetsége, a vallásos téma emberközpontú megragadása, hanem a – mai szemmel is – modernül, jól szervezeten felépített marketing és PR-tevékenység is okozta. Munkácsy első monográfusától tudjuk, hogy „[p]azar előkészülettel fogott munkához, egész raktárt gyűjtött az öltönyök megfestéséhez, a lovas alakokhoz kitömött paripa állott műtermében, Európa s Amerika sajtója ügyelte, hogy mit csinál. Modelljeit kapkodva vallatták.”¹⁴ S nem elég, hogy a sajtó ugrásra készen figyelte a mestert, a képek bemutatása is hatásvadász módon történt. A körút állomásain Sedelmeyer megszervezte, hogy a kiállítóhelyiségeket csak tompa fénnel lássák el. A hatást bársonydrapériával fokozták: színpadszerű, függönyökkel keretezett alkóvban helyezték el a műveket, hatásvadász módon megvilágítva. A látogatók úgy érezték, hogy élettel telt jelenet előtt állnak (BAKÓ–SZ. KÜRTI–ÓNODY 1994, 79. o.). Amerikai bemutatásukkor teológusok tartottak előadásokat a képek előtt.

Maupassant híres regényben, *A szépfűben* egy hatalmas festményről van

---

13 A bibliai történések sorrendjében az első a *Krisztus Pilátus előtt*, ezt 1881-ben fejezte be Munkácsy (olaj, vászon, 417×636 cm, Art Gallery of Hamilton, Kanada). A második darab az *Ecce Homo*, amely 1896-ban készült el (olaj, vászon, 403×650 cm, Déri Múzeum, Debrecen), a trilógia harmadik darabja a *Golgota* 1884-ben készült el (olaj, vászon, 460×712 cm, magántulajdon: Pákh Imre, USA). A három képet senki, még az alkotó sem látta soha együtt, amíg a Déri Múzeumban (1995) ki nem állították mindhármat. (Az épület felújítása miatt 2010-ben Pécssett, majd a Magyar Nemzeti Galériában is együtt voltak láthatók.)

14 Malonyai Dezső, 1898. Idézi Sz. KÜRTI 1994, 72. o.

szó: az író a *Golgota* párizsi bemutatására utal. „...az egész város odacsődült egy magyar festő, Markovits Károly nagy festményéhez, amely egy Jacques Lenoble nevű műértőnél volt kiállítva, s a hullámokon járó Krisztust ábrázolta. A lelkesedő műkritikusok ezt a vásznat a század legnagyobb remekművének ismerték el. Walter megvásárolta ötszázezer frankért, és elvitte; ezzel egyik napról a másikra elvágta a közérdeklődés áradatát, és egész Párizst arra kényszerítette, hogy órála beszéljen, és irigyelje, szidja vagy dicsérje.” Walter persze kegyesen megnyitotta szalonját az érdeklődők előtt, ez is hozzátartozott a marketingjéhez. Meghívóján ennyi állt: „Walter főszerkesztő és neje tisztelettel kéri, tekintse meg házuknál december 30-án 9 óra és éjfél között Markovits Károlynak a »Hullámokon járó Krisztus« című festményét, villanyvilágításnál. Az utóirat pedig egészen piciny betűkkel az volt: „Éjfél után tánc.” A meghívó szövege és a bálozás is alátámasztja, hogy valószínűleg nem túlzás: Munkácsy képeinek bemutatása, körülöttük a kedélyek felkorbácsolása, elragadtatott fogadtatásuk hasonló ahhoz a szenzációhoz, amely a 21. század elején a 3D-s filmek bemutatóit övezte.

Bár főpapi körökben szó esett arról, hogy egy magyarországi templomban kerüljön véglegesen egymás mellé a trilógia három darabja, oltárképként lehetetlen őket elképzelnünk. Bakó Zsuzsanna kultúrtörténeti zsánerkompozícióknak tekinti, és így értékeli a Krisztus-képeket: „Hatalmas méreteik, a bemutatásukat övező felfokozott hangulat és a bibliai eseményt megjelenítő erejük lenyűgözte a közönséget. A művek már-már vallásos sugárzásának titka, hogy Munkácsy tapintható közelségbe hozta a Megváltót, s a szemlélő közönséget bevonta a krisztusi szenvedéstörténetbe. Egy olyan modern Krisztus-képet teremtett, amely a modern, egyre kifinomultabb ingereket kereső ember igényeire volt szabva. Egyszerre nyújtott tehát vallásos élményt és szellemi élvezetet. Korunkban, amikor a vizuális művészet technikai lehetőségei erőteljesen kitágultak, még mindig lenyűgöző hatást gyakorolnak a képek a befogadóra.”¹⁵

---

15 Lásd 6. jegyz.

Jézussal a passió útján 1.

Nézzük hát végre a képeket! A *Krisztus Pilátus előtt* nagyhatású kompozíciója a helytartóság épületében játszódik. Mivel zsidók a tisztátalanság bűnét elkerülendő nem léphettek be pogány házba, a helyszín feltehetően a gabbata, amolyan zárt udvar. Ahogy a Credót, az Apostoli hitvallást Pilátus személye teszi történetileg hitelessé, úgy egy vérbeli történelmi festő képén a trónuson szereplő négy betű: SPQR (Senatus Populusque Romanus – 'a római szenátus és nép') azonosítja a helyszínt és a személyeket.

Historizáló festőként Munkácsy kínosan ügyelt a történelmi hűségre a környezet, a ruhák, az eszközök bemutatásában. Ez a szándék egybeesett a 19. századi művészet egyházbírálatával és a Biblia történelmi, társadalmi valóságának megismerését, a Jézus korabeli miliő megtalálását célzó törekvéssel. Ez az igény Munkácsyt is érintette – Millet-n keresztül bizonyosan (KESERÜ 2007, 43. o.). Nem könnyítette meg a dolgot Salamon Ferenc levele: „Egy históriaírónak még jól állhat elmondania, hogy nem dönti el a vitás kérdést, de egy históriafestőnek el kell döntenie.”¹⁶ Munkácsy alkotófolyamata realista: felhasznált minden régészeti, történelmi munkát, amit elért. Az arcokat sem bízta a véletlenre: olasz, orosz zsidók voltak modelljei. Ceruzavázlatok tömegét, vagy harmincöt olajtanulmányt, fotókat készített a műhöz. Fennmaradt az a fénykép is, amelyen a tökéletesen beállított, véglegesnek tekinthető kompozíciót látjuk: a jelmezes karakterek valóságos operaszínpad-hangulatot teremtenek. „Ami leginkább megkap s hatást kelt, a lélek-látás és emberi sorsok átérzése; az elrendező és beállító képesség, amely azonban kevésbé a festőé, mint inkább a színpadi rendezőé.” (FÜLEP 1971, 91. o.) A Pilátus trónja mögött lezárt, baloldalon pedig kissé megnyílt térben olyan, az előtér felé nyitott kompozíció áll a néző előtt, amelybe akár be is sétálhat. Épp ebben rejlik az egyik titok: hirtelen a közel életnagyságú figurák között érzi magát a néző, s nem csupán szemlélője, de részese lesz a jelenetnek. Aki részese, annak pedig állást is kell foglalnia...

A kép jobb felén Pilátus, körülötte a Rembrandt portréival rokonítható, re-

---

16 Közli Boros Judit. In: MIKÓ-SINKÓ 2000, 643. o.

mek jellemrajzzal bemutatott zsidó főpapok és a nép vénei. Kevesebben vannak, mint a baloldalt őrző csöcselék, ám hatalmuk súlya, terpeszkedésük nem hagyja felbillenni a kép egyensúlyát. A tüzes színek, a Munkácsyra jellemző kolorit az egyik képszerző erő. „Ő is, mint Courbet, a tónus elemével tartotta egységben a képeit. De e mély tónusokból szilajon villan elő a fehér, virítanak ki élénk és tüzes színek.” (LYKA 1977, 313. o.)

Három nagy fehér folt: három fehér ruha, mégis három vérmérséklet. Pilátus római tógája vörös csíkkal szegélyezett, az ordító figuráé barna köpenyben folytatódik. Egyedül Jézus ruhája tiszta, vakítóan fehér. Lukács evangéliuma adja meg erre a magyarázatot: „*Heródes pedig katonai kíséretével együtt megvetően bánt vele, kigúnyolta, és fényes ruhába öltöztetve visszaküldte Pilátushoz.*” (Lk 23,11) Mózes második könyvében lenből szőtt papi ruháról is olvashatunk – ezek szerint a Jézuson látható vakítóan fehér ruha jelképe: a tisztaság, az érinthetlenség, a mennyei küldetés, de a papság jelképe is.

A halálát őrző követelő csürhe és a gúnyosan összesűgő írástudók között fenségesen, királyi testtartásban magasodik Jézus fehér ruhás alakja. Megköötöttségében is méltóságot, igazságot sugároz. Dicsfény nélküli, emberi arca, idealizálásmentes azonosítása egy élő emberrel – ez a realista Munkácsy újítása (KESERÜ 2007, 44. o.). Alakja – ahogy Rembrandt Százforintos lapján – passzivitásában is összekapcsolja a jelenet két csoportját. Pilátus szkeptikus távolságtartással néz maga elé, egy háttal álló római katona próbálja visszatartani a fanatikusokat. Arcuk a késő középkori Jézus-csúfolók karaktereit idézi. A katona vörös köpenye Krisztus valóságos és gúny tárgyává tett királyságára utal. A kezében – a tömeg visszaszorítására – tartott lándzsa pedig halálát vetíti előre. Pilátus bal keze ujjain hármat mutat, mintha számolna: megadta Jézusnak az ókori római joggyakorlat által előírt három esélyt a védekezésre, Jézus azonban néma maradt.

Munkácsy első címadását ismerve – *Az én Elítéltem* – nem keveselljük Lyka Károly megállapítását: „A Munkácsy Jézusa a minden szenvedést nyugodt bátorsággal eltűrő, hivatásának nagyságát megérző, szeretettel teljes ember képe.” (LYKA 1990, 420. o.) Azonban az új cím is a festőtől

származik. Bár az evangéliumok a passió főszereplőjét Jézusként emlegetik, Munkácsy képén a felkent Krisztus áll bírái előtt – ezt értelmezhetjük a festő hitvallásaként is.

Jézussal a passió útján 2.

*Consummatus est!*¹⁷ „Elvégeztetett!” A Kálvária-jelenet feszültségét nem lendületes, színpadias mozgás és ordításba torzult arcok adják. A széles, sötét tájba helyezett jelenetet két átló feszíti: János vörös köpenye és a plenair tájakat idéző, lenyugvó nap vöröse között az egyik, a másik Jézus fehéren világító teste és a távozó lovas ruhájának fehér foltja között. A feszületek a kép jobb szélére kerültek: ezzel az aszimmetriával a drámaiság a végletekig fokozódik.

Átlós a képen a mozgás is: a dombon álló keresztfák tövéből lefelé indul az emberek – tettesek és báméskodók – laza csoportja. Egyesek beszélgetve, mások kárörömmel, tanakodva vagy visszanezve. Egyik oldalon valaki kifut a képből. A másikon a bal lator magányosan gyötrődik, kifelé néz a képből, a jobb oldalon lévő pedig Jézusra tekint. Jézus szerettei még a kereszt alatt időznek, sirató jelenetük érzelmileg mindenképp a

17 A kép első címe. A később *Kálvária* vagy *Golgota* címen ismert festmény valójában az „Elvégeztetett!” pillanatát mutatja be.

kompozíció legmozgalmasabb eleme. Ott van a katona is, aki megnyitja majd Jézus oldalát. A másik két képen is látható, a tömeg visszaszorítására és fenyítésére használt fegyver itt tölti be küldetését. A lándzsa kész, hogy Jézus oldalából a bűnös ember megtisztulására ajándékozott vért és vizet fakaszthassa. Nagyjából az átlók metszéspontján, kék ruhában áll Jézus „kollégája”, az ács. Brutális arca inkább közönyt mutat, kezében fejsze és létra. A létra összekötő elem – az ószövetségi Jákob történetében – ég és föld között. Itt már csak a szenvedés eszköze. „Arma Christi” – Krisztus fegyverei: azok az eszközök, amelyeket a kivégzéskor használtak, amelyek a passióban Jézussal vagy a történettel érintkezésbe léptek, fegyverekké lettek, melyekkel Krisztus a bűnt győzte le. Fegyver volt tehát a létra is. Vízszintes iránya azt mutatja, itt már nincs szükség az összekötő szerepre. Van más, nagyobb, igazabb összekötő ég és föld között: a kereszt.

A képtér két felét két csoport, a Jézus mellett és az ellene voksolók töltik meg. Mégis az utóbbiak között látható a *Golgota* titokzatos alakja, a fehér lovon ülő férfi. Eszkatologikus üzenetet hordoz. Arcában az első kép Jézusának vonásait ismerjük fel. Sokak szerint ő Jézus alteregója, a feltámadt Jézus előképe: amikor a Bárány a Jelenések könyvében feltöri az első pecsétet, a következőt írja János apostol: „*És láttam, íme, egy fehér ló, a rajta ülőnek íja volt, és korona adatott neki, és győzelmesen vonult ki, hogy újra győzzön.*” (Jel 6,2) És később: „*És láttam a megnyílt eget: íme egy fehér ló, és aki rajta ül, annak neve Hű és Igaz, mert igazságosan ítél és harcol, szeme tűz lángja [...], és vérbe mártott ruhába volt öltözve. Ez a név adatott neki: az Isten Igéje.*” (Jel 19,11–13) Isten Igéje, aki a János szerinti evangélium kezdetén testté lett (Jn 1,14). Ő fogja taposni Isten haragjának borsajtóját. „*Ruhájára és derekára az a név van írva: Királyoknak Királya és Uraknak Ura.*” (Jel 19,16)

Az élő Krisztus valószerűtlenül megnövelt¹⁸ teste a kereszten, a testté lett Igéről szólás a vonatkozó bibliai idézetekben, az eucharisziára utaló metafora, a vér és víz fakasztására előkészített lándzsa: mind-mind a halála után is

---

18 Vö. Matthias Grünewald: Keresztre feszítés az ún. *Isenheimi oltár* középképén.

a népével maradó Krisztust, az utolsó vacsora Krisztusát üzeni. Míg a lovas maga a feltámadás, a végső győzelem híret vetíti előre.¹⁹

A szemlélő valóban nincs egyedül – magányos azonban az Úr.

Jézussal a passió útján 3.

Ecce Homo! Pilátus lendületes mozdulattal mutat a megvert, megcsúfolt, szenvedő tekintetű Krisztusra: Íme, az ember! A hullámzó tömegben mindenféle alakot látunk. Férfiakat és nőket, gyerekeket és öregeket. Jézus halálát követelőket, és olyanokat, akik inkább szoronganak. Csúfolódókat és szomorúakat. Pilátus meg is korbácsoltatta, hátha a fenyítést elegendőnek tartják majd Jézus ellenségei. Aztán utolsó megmentési kísérlete is kudarcot vallott, Barabbást szabadította ki a tömeg. Jézus – örök érvényűen – vállalta a helyettes áldozatot. Barabbásért és mindnyájunkért. A tömeg mögött egy árkád kettős íve sejlik fel, Mózes kőtábláinak formája. Az a törvény oldala. Pilátus pedig Jézusra mutat: Íme, az ember! Ez az evangélium oldala. (De Pilátus akár az őrjöngő tömegre is mutathatna, lemondóan: íme, az ember!)

Jézus a csúfságból ráaggatott királyi palástban, királyi tartással áll Pilátus házában, a praetoriumnak az erkélyén – mint más *Ecce Homo*-képeken szokásos. Munkácsy, ahogy egykor az Alpoktól északra működött középkori társai, Bosch vagy Schongauer, az ártatlanul szenvedő Jézus és a halálát követelő tömeg közti szembenállást hangsúlyozza. A római birodalom hatalmát sugalló, masszív épület falai előtt a kiszámíthatatlan, felgerjedt, kusza, zsidó tömeg is éles ellentétet hordoz. Van azonban néhány nyugalmas pont ebben a halmazban: néhány ijedt vagy szomorú arc, egy fiatal anya, a kétségbeesett Mária Magdolna, a pillért támasztó, szomorú Arimátiai József, János és Jézus félájult anyja, Mária. Kettősük megelőlegezi a kereszttövében történeteket:

---

¹⁹ Érdekes párhuzam, hogy a viszonylag szűkös zsidó ikonográfiában a Messiás előhírnöke lóháton érkezik. Pl. Hevra kadisa emléklap. TORONYI 2011, 101. o.

egymásra bízást. A képen mesteri – középkori rokonaihoz hasonló – sűrítésnek vagyunk tanúi: a szenvedéstörténet alakjainak egyszerre szerepeltetése a passió nagy ívű összefoglalása. A fanatikusok között kék turbánban Júdás bújik meg, a kép jobb oldalán, a lépcsőn egy férfi áll, aki a vázlatokon nem szerepel. Ő Nikodémus, akinek testtartásában ott a felismerés. Hiszen Jézus neki beszélt először küldetéséről (Jn 3,13–21).

Jézus ebben a kompozícióban már nem összekötő. Felül áll a tömegben. Felül áll a csúfolódók hadán, az ordítózókon. Tekintetét a távolba szegezve, szótlanul várja sorsát – mint a bárány, amikor a vágóhídra viszik (vö. Ézs 53,7). „Ha bármiféle emberfeletti dolog van a képen, bármi, ami az ember érzései felett vagy azokon túl van, az Krisztusban jelenik meg. De akárhogy nézi az ember Krisztust, tekintetében ennek semmi nyoma. Nézésében nincs semmi isteni, semmi emberfeletti. [...] Krisztus arca tanulmány a türestről, a szenvedésről, a szó igazi értelmében vett halálmegvető bátorságról. Nyilvánvaló, hogy a tömegek egyetlen gondolata sem éri el szellemét. [...] Az egész arc egy aszketikus, ihletett, lelkesült, csodálatosan szenvedélyes emberé. Ez Krisztus, a Fájdalmak Embere, ruhája vörös, mint azoké, akik a szőlőprést taposták. Valóban: íme, az Ember.”²⁰ A verbális gesztusban felismerhető a miséből ismert mondat: Íme, Krisztus teste. Íme, hitünk szent titka.

Hibái ellenére is ez a trilógia érzelmi csúcspontja, és ezt Pilátus – akinek megmentési kísérletei kudarcot vallottak – mondja ki. Kimondja, bár késlekedésével, attól való félelmében, hogy elveszti fölöttesének bizalmát, Jézus halálát okozza.

A szerető Úr magánya az emberek között – ez az evangélium egyik legnagyobb emberi drámája. A jó és a rossz, a szabadság és a zsarnokság szembeállítás, a fanatikus gyűlölet, a hatalom székepszise és a – megfestett gyermekekben – az új korszakba, a jövőbe vetett hit egymás mellé helyezése volt a festő számára fontos. Vajon feltételezhetjük-e ezt az optimizmust?²¹

Mindhárom kép drámája az egyén és a tömeg közti feszültségben rejlik. Ettől a

---

20 James Joyce 1899. Idézi: Sz. KÜRTI 1994, 90–91. o.

21 Munkácsy utolsó nagyméretű vászna ugyanis életének tragikus időszakában, lovasbalesetet szenvedett kamasz fia halálakor készült.

nagyon is e világi feszültségtől válnak Munkácsy passióképei minden időben korszerűvé: hiszen az egyén kiszolgáltatottsága a felbőszült tömeg erejével szemben, vagy szelidebben: az individuum magánya a csoporttal szemben mindig téma lesz az emberiség történetében.

Festett Credo

Ikon és história, „szentkép” és történet, tisztelet és tanítás: hasonló fogalompárokkal is megvilágíthatjuk Munkácsy világhíres Krisztus-képeinek lényegét. A közelmúltban megjelent tanulmányában Keserü Katalin szabadította meg a trilógiát a materialista értelmezés béklyóitól (KESERÜ 2007, 42. o.), és mutatta meg azt a beltingi tükörben (BELTING 2000). Az – ábrázoló – művészet és a vallás, hit kapcsolatában kétféle alaptípusú képet különböztet meg a művészettörténet-írás. Mindkettő háttere és alapja a Szentírás. Célja a rá való emlékeztetés, figyelemfelhívás. Egyik az ikon, imago (ennek szent volta a tradíció, a keletkezéslegenda nyújtotta hitelességen múlik), másik pedig az üdvtörténet vizuális-narratív előadása. A reneszánsztól egyre inkább számolnunk kell nemcsak az ige, hanem a művészet, a művészi szubjektum erejével is. Nem véletlen tehát, hogy a 19. századi vallásos művészetben feltámadt az igény a hitelesség visszaállítására. „A táj, a környezet, a történelem, a társadalom, a lélek valóságának feltárása, a realizmus esztétikája és az Ige megidézése a kép elveszett és megmaradt tapasztalása között teremtett hidat.” (KESERÜ 2007, 42. o.)

A hiteles történeti keret, a sűrítés által egyszerre jelen lévő események teremtik meg az összetett Jézus-alak foglalatát.

Az első képen Jézus, „...a figura maga azonos az állításával: »Én azért születtem és azért jöttem e világra, hogy bizonyosságot tegyek az igazságról.« És ikonszerű az alak a kép egészének jelentéstartalma értelmében, mely felidézi Jézust a maga lehetséges realitásában, ugyanakkor képe nemcsak történetére, de ígéreterre, egy másik, jövőre is emlékeztet: »Az én országom nem e világból való.« A két emlékeztetést közt a jelen realitását épp Jézus (az igaz-

ság) képe hordozza, teremti meg.”²² Semmi fölösleges, eltávolító, értelemzavaró szakralitás! A köztünk járt, a köztünk járó, a mindenkori néző hitét és hozzá való viszonyát próbára tevő Jézus belső hitelességgel bíró, modern ikonja ez.

Rembrandtról szólva Munkácsy vallásos festői hevületéről is elmondató: „Az alkotás dinamikájában magában rejlik az a tónus, amelyet vallásosnak nevezünk. [...] Ennélfogva egyáltalán nincs szükség vallásos részletekre ezeken a képeken; az egész vallásos, mert vallásos az a priori energia, amely megteremtette.”²³

„Rubens, Tiziano, Veronese, Velázquez és a többiek még csak nem is vallásosak. A Bibliában és a legendákban csupán szépen megrendezett jeleneteket látnak; [...] semmiféle tiszteletet vagy imádatot nem mutatnak az ábrázolt téma iránt; nem szállnak magukba elég mélyen, hogy felfedezzék Istent, akit minden ember magában hordoz.” (VERHAEREN 1987, 70. o.) Velük szemben viszont Rembrandt „hitelesíti a természetfelettit” és „felfogja legbensőbb énünk zokogásait, kiáltásait, örömeit, szenvedéseit, reménységeit, s azután megmutatja nekünk azt az Istent, akit magasztal, s akit ugyanazok az érzelmi viharok tépáznak, mint bennünket.”

Jézus új, Munkácsy rajzolta arca: ikon a históriában, a históriánkban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARADI Nóra et al. (szerk.): *A művészet története Magyarországon*. Gondolat, Budapest, 1983.

BELTING, Hans: *Kép és kultusz*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

DERCSÉNYI Dezső – ZÁDOR Anna: *Kis magyar művészettörténet*. Képzőművészeti Alap, Budapest, 1980.

FÜLEP Lajos: *Magyar művészet. Művészet és villágnézet*. Corvina Kiadó, Budapest, 1971.

---

22 KESERÜ 2007, 45. o. (BELTING 2000 alapján.)

23 SIMMEL 1986, 130. o. Idézi KESERÜ 2007, 47. o.

- GOSZTONYI Ferenc (szerk.): *Munkácsy a nagyvilágban. Munkácsy Mihály művei külföldi és magyar magán- és közgyűjteményekben*. Magyar Nemzeti Galéria – Szemimpex Kiadó, Budapest, 2005b.
- GOSZTONYI Ferenc: *Két fejezet a Munkácsy-recepció történetéből*. In: *Munkácsy-olvasókönyv*. Szerk. Markója Csilla. *Enigma*, 12. évf. (2005a) 43–44. sz.
- HARMATI Béla László: *Mária-ábrázolások a Magyarországi evangélikus templomokban*. *Credo*, 2012/3–4. 83–90. o.
- KESERŰ Katalin: *Munkácsy Mihály vallásos képeinek újraértékelése*. In: *Nulla dies sine linea. Tanulmányok Passuth Krisztina hetvenedik születésnapjára*. Praesens, Budapest, 2007. 41–48. o.
- LYKA Károly: *A művészetek története*. Képzőművészeti Alap, Budapest, 1977.
- LYKA Károly: *Munkácsy művészete*. *Új Idők*, 1900. 420. o.
- MARKÓJA Csilla (szerk.): *Munkácsy-olvasókönyv*. *Enigma*, 12. évf. (2005) 43–44. sz.
- MAROSI Ernő: *A magyar történelem képei*. In: MIKÓ–SINKÓ 2000.
- MIKÓ Árpád – SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem-kép*. A Magyar Nemzeti Galéria kiállítás-katalógusa. Budapest, 2000.
- Munkácsy Mihály (1844–1900) élete és kultusza*. Bev. Sz. KÜRTI Katalin. Kiállítási katalógus. Déri Múzeum, Debrecen, 1994.
- NÉMETH Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- RÉVÉSZ Emese: *Munkácsy az ezredfordulón*. *Ars Hungarica*, 2005/2. 507–526. o. Web: <http://www.revart.eoldal.hu/cikkek/muveszek-1800-1900/munkacsy-mihaly.html>.
- SIMMEL, Georg: *Rembrandt (1916)*. Budapest, 1986.
- SINKÓ Katalin: *A Munkácsy-kérdés a művészettörténetben*. *Buksz*, 1990/3.
- Sz. KÜRTI Katalin: *A Munkácsy-trilógia*. In: BAKÓ Zsuzsanna – Sz. KÜRTI Katalin – ÓNODY Magdolna: *Munkácsy*. TKK, Debrecen, 1994.
- TORONYI Zsuzsanna: *Tárlatvezető*. Magyar Zsidó Múzeum, Budapest, 2011.
- VERHAEREN, Emil: *Rembrandt*. Helikon, Budapest, 1987.

A KÖTET SZERZŐI

Beer Miklós

római katolikus megyés püspök

Tanulmányait a budapesti Központi Papnevelő Intézetben végezte. 1966-ban szentelték pappá. A Hittudományi Akadémián teológiai doktorátust szerzett. Lelkipásztori tevékenységét Kőbányán, Szobon, Márianosztrán végezte, majd 21 éven át Pilismaróton volt plébános. 1979 és 2003 között teológiai tanárként teljesített szolgálatot az Esztergomi Hittudományi Főiskolán. 1988 és 1997 között a dömösi plébánia vezetését is ellátta. 1997-ben Esztergom-Belvárosban lett plébános. 1999 és 2003 között az Esztergomi Hittudományi Főiskola rektora. 2000-ben az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye segédpüspöke lett. II. János Pál pápa 2003-ban nevezte ki a Váci Egyházmegye megyés püspökévé. Számos kötet és publikáció szerzője.

Fabiny Tamás

evangélikus püspök, teológus, lelkész

1982-ben végzett az Evangélikus Hittudományi Egyetem teológus-lelkész szakán. Ezt követően Erlangenben a Friedrich Alexander Egyetemen, majd Chicagóban, a Lutheran School of Theology-n folytatott ösztöndíjas tanulmányokat. 1990 és 1996 között a Magyarországi Evangélikus Egyház Ifjúsági Bizottságának elnöke. 1996 óta a Duna Televízió külső munkatársa. 1999-től az Evangélikus Hittudományi Egyetem Újszövetségi Tanszékének előbb adjunktusa, majd docense, később tanszékvezető egyetemi tanára. Teológiai doktorátust és habilitációt is szerzett. 2001 óta a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóbizottságának elnöke. 2006-tól a Magyarországi Evangélikus Egyház Északi Egyházkerületének püspöke. A Keresztény–Zsidó Társaság

ügyvezető elnöke. 2010-től a Lutheránus Világszövetség Közép- és Kelet-Európáért felelős alelnöke. Számos kötet és publikáció szerzője.

Galambos Ádám

evangélikus teológus

Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen folytat teológiai tanulmányokat. Az Asztali beszélgetések disputasorozat ötletgazdája és szervezője. 2007-től az Asztali Beszélgetések Kulturális Alapítvány kuratóriumának elnöke. A Tessedik Sámuel Családok Átmeneti Otthonának családgondozója. 2009-től a Protestáns Újságírók Szövetségének tagja. 2011-től a gödöllői Szent Imre Katolikus Általános Iskola és a Premontrei Szent Norbert Gimnázium óraadó tanára. 2013-tól a Magyarországi Evangélikus Egyház internetes hírportáljának újságírója.

Gáncs Péter

evangélikus püspök, lelkész

1969 és 1974 között az Evangélikus Hittudományi Egyetemen szerzett lelkészi diplomát. 1976-ig a Budavári Evangélikus Egyházközség segédlelkészeként szolgált, ezt követően egy évig a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának irodájában dolgozott. 1977 és 1980 között a Rákoscaba–Pécel–Isaszegi Társgyülekezet lelkésze. 1980-ban egy félévet Wuppertalban tanul. 1992 és 2003 között az Evangélikus Rádiómisszió programszerkesztője. 1996-ig a nagytarcsai gyülekezet lelkésze. 1997 és 2003 között a Magyarországi Evangélikus Egyház országos evangelizációs és missziói lelkésze. 2003-ban a Déli Evangélikus Egyházkerület gyülekezeti püspökükké választották. 2010. november 26. óta a Magyarországi Evangélikus Egyház elnök-püspöke.

Jelenits István

piarista szerzetes, teológus, író, tanár

1955-ben lépett be a piarista rendbe. 1959-ben örökfogadalmat tett, és ugyanebben az évben pappá szentelték. Piaristaként a rend kecskeméti, majd budapesti gimnáziumaiban tanított. 1965-től a biblikus tárgyak tanára a Kalazantinum hittudományi főiskolán. 2000-től a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán tanít. 1985 és 1995 között a Piarista Rend Magyar Tartományának tartományfőnöke. 1995-től a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának esztétikatanára, majd tan-

székvezetője. 1992-től évekig tanított a gödi, illetve 1994-től a váci piarista iskolákban, majd később az Apor Vilmos Katolikus Főiskolán is. Számos hosszabb és rövidebb írása jelent meg a Szentírásról, továbbá Janus Pannonius, Pilinszky János költészetéről, irodalomról, nevelési kérdésekről. Összegyűjtött műveit az Új Ember Kiadó öt kötetben jelentette meg. 1992-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal, majd 2001-ben Széchenyi-díjjal, továbbá Magyar Örökség-díjjal tüntették ki. 2007-ben Stephanus-díjat, míg 2012-ben munkássága elismeréseként Magyar Corvin-láncot kapott.

Kocsis Fülöp

görög katolikus püspök, szerzetes

Felsőfokú tanulmányait a Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskolán kezdte, majd Rómában, a Pápai Szalézi Egyetemen folytatta. 1990–1992 között a hajdúdorogi Görög Katolikus Általános Iskola és Gimnázium hitoktatója. 1992 és 1995 között a Miskolci Apostoli Exarchátushoz tartozó Tornabarakony parókusa. 1995–1999-ig a chevetogne-i bencés monostorban készült a szerzetesi életre. Szerzetesi fogadalmát 1998-ban tette le. 1999-től a dámóci monostorban élt. 2008-ban szentelték a Hajdúdorogi Görög Katolikus Egyházmegye püspökévé. 2011. március 5-ig a Miskolci Apostoli Exarchátus ad nutum Sanctae Sedis apostoli kormányzója. Több – elsősorban liturgikus és lelkiségi témájú – publikáció szerzője, illetve fordítója.

Szabó István

református püspök, lelkész, teológus

1981-ben tett lelkészképesítő vizsgát a Budapesti Református Teológiai Akadémián. 1983-ban Chicagóban folytatott tanulmányokat. 1994-ben a Károli Gáspár Református Egyetemen teológiai doktorátust szerzett a rendszeres teológiai tudományok tárgyköréből. 1997-ben PhD-fokozatot szerzett. 1998-tól a Pápai Református Teológiai Akadémia tanszékvezető tanára. 2002-ben habilitációt szerzett. 2003-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület, püspöke. 2009-től intézetvezető egyetemi tanár. Az Osiris Könyvkiadó Teológia és Vallástörténet sorozatának sorozatszerkesztője. A Protestáns Szemle szerkesztőségi tagja.

Ternyák Csaba

római katolikus érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia alelnöke

Teológiai tanulmányait a győri egyházmegyei szemináriumban, majd Budapesten a központi szemináriumban végezte, ahol a hittudományi akadémia hallgatójaként teológiai doktorátust (PhD) szerzett. 1979. június 21-én szentelték pappá. 1986-tól 1988-ig dogmatikai tanulmányokat végzett Rómában. 1988-tól 1992-ig a római Pápai Magyar Intézet rektoraként működött. 1992-től 1997-ig a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkára. 1992-ben esztergomi segédpüspöki kinevezést kapott. 1993-ban II. János Pál pápa szentelte püspökké. 1997-ben címzetes eminentianai érsekké és a Papi Kongregáció titkárává nevezték ki. XVI. Benedek pápa 2007-ben nevezte ki egri érsekké. 2010-től a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia alelnöke. Számos teológiai könyv szerzője.

Zászkaliczky Zsuzsanna

művészettörténész, múzeumpedagógus

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen magyar–művészettörténet, majd múzeumpedagógia szakon szerzett képesítést. Az Evangélikus Országos Múzeum tudományos munkatársa. 2009 óta a Magyarországi Evangélikus Egyház Credo folyóiratának főszerkesztője. Szakterületei a múzeumpedagógia, a keresztény és evangélikus ikonográfia és Sándy Gyula életműve. A Budapest-Kőbányai Evangélikus Egyházközség felügyelője. Számos művészettörténeti tanulmány szerzője.

KÉPEK JEGYZÉKE

Fehér Katalin

24, 25, 44, 45, 80, 81, 98, 99

Kalocsai Richárd

13, 15, 16, 19, 20, 23

Kiss Tamás

49, 50, 77, 117, 119

Kondella Mihály

27, 29, 35, 37, 65, 67, 72, 83, 85, 93, 101, 103, 106, 108

Magyari Márton

31, 41, 47, 52, 54, 57, 88, 90, 94, 96, 121, 125, 129

Munkácsy Mihály Krisztus-trilógiájának reprodukcióit a debreceni Déri Múzeum, az utószóban szereplő két fotót (Suse márkí: *Munkácsy a keresztfán* és a Krisztus Pilátus előtt című festményhez készült jelenetfotót) a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum bocsátotta rendelkezésünkre.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
Budapest, 2013
Felelős kiadó: Kendeh K. Péter
Olvasószerkesztő: Miklósné Székács Judit, Petri Gábor
Tervezés és nyomdai előkészítés: Török Andrea

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
Telefon: 66/887-400

ISBN 978-963-9979-71-0